

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ABBASÎLER DÖNEMİNDE EL-CEZİRE BÖLGESİNDEKİ HÂRİCÎ
AYAKLANMALARI

Danışman
Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

Hazırlayan
İbrahim KONAK

ŞANLIURFA

2006

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖNSÖZ.....	II
KISALTMALAR.....	IV
GİRİŞ.....	1
1. Kaynaklar.....	2
2. el- Cezîre Bölgesi.....	3
2.1. Benû Mudar.....	4
2.2. Benû Rabîa.....	5
2.3. Benû Bekr.....	5
2.4. Benû Tağlib.....	6
2.5. Benû Şeybân.....	7
I. BÖLÜM	
HÂRİCİLİK VE el-CEZİRE HÂRİCİLERİ.....	10
1.1. Hâricilere Verilen İsimler ve Anlamları.....	10
1.2. Hâricilik Öncesi Siyasi Duruma Genel Bir Bakış.....	10
1.3. Hâriciliğin Ortaya Çıkışına Sebep olan Siyasi Olaylar.....	15
1.4. Hâricilerin Temel Görüşleri.....	17
1.5. el- Cezîre Hâricilerine Genel Bir Bakış.....	20
II. BÖLÜM	
ABBASÎLER DÖNEMİNDE HÂRİCİLER.....	24
Bureyke el-Hâricî Ayaklanması	24
2.2. Mülebbed b. Harmele Ayaklanması.....	26
2.3. Hassan b. Mücalid Ayaklanması.....	28
2.4. Abdüsselam b. Haşim el-Yeşkûrî Ayaklanması.....	31
2.5. Yâsîn et-Temîmî el-Mavsîlî Ayaklanması.....	34
2.6. Hamza b. Mâlik Ayaklanması.....	34
2.7. Sahsah eş-Şeybânî Ayaklanması.....	35
2.8. Fadl el-Hâricî Ayaklanması.....	35
2.9. Velîd b. Tarîf Ayaklanması.....	36
2.10. Hurâşe eş-Şeybânî Ayaklanması.....	41
2.11. Bilal eş-Şârî Ayaklanması.....	43
2.12. Muhammed b. Amr eş-Şeybânî Ayaklanması.....	43
2.13. Muhammed b. Ömer eş-Şârî Ayaklanması.....	44
2.14. Ebu'l-Amud es-Sa'lebî Ayaklanması.....	44
2.15. Müsavir b. Abdulhamid el-Becelî Ayaklanması.....	45
2.16. Harun b. Abdillâh el-Becelî Ayaklanması.....	50
2.17. Sâlih b. Mahmud Ayaklanması.....	54
2.18. Ağar b. Matara Ayaklanması.....	54
SONUÇ.....	56
EKLER.....	60
BİBLİYOGRAFYA.....	63
ÖZET.....	66
SUMMARY.....	67

ÖNSÖZ

Hâricîlik hareketi, tarih boyunca gerek iddialarıyla, gerekse icraatlarıyla İslam ümmetinin genel tutumunun dışına çıkan bir harekettir. Diğer itikadî ve amelî mezheplerden en belirgin farkları ise, daha çok, siyasi alanda boy göstermeleri ve kendilerinden olmayanları Müslüman kabul etmemeleridir.

Temelleri, üçüncü Halîfe Hz. Osman dönemine dayanmakla beraber, Ümmetten ayrılışları dördüncü Halîfe Hz. Ali döneminde gerçekleşmiştir. Hz. Ali ile Muaviye arasında meydana gelen Sıffîn Savaşı'nda Muaviye taraftarlarının dayattığı Tahkîmi kabul etmelerinden dolayı Hz. Ali ve taraftarlarını şirk ile itham edip onlardan ayrılmışlardır. Hz. Ali'nin onları tekrar kazanmaya yönelik tüm çabaları ise boşa çıkmıştır.

Hareket, genellikle İslâmî duyarlılığı olan ama İslâmî bir birikimi olmayan ve İslâm'ı öğrenirken kendi kültürlerinin etkisinden kurtulamayan bedevîler arasında kabul görmüştür. Hatta hareketin ortaya çıkışı, bedevîlikten hadarîliğe geçiş sürecinin sancısı olarak da değerlendirilebilir. Çöl yaşamında bir kabile, suç işleyen bir mensubuna kabileyi terk cezası verebiliyorken; şehirde yerleşmiş toplum, her suç işleyen ferdine aynı cezayı uygulayamazdı.

Hareket, coğrafi ve kültürel özelliklerinden dolayı özellikle Abbâsiler döneminde el-Cezîre Bölgesi'nde de kabul görmüştür. Bu kabulde, hem yönetimin icraatları hem de bölgenin kendine has özellikleri etkili olmuştur. Bölgenin bu özelliklerini, münbit arazileri ile bütün yönetimlerin dikkatini çeken, farklı etnik unsurların yaşadığı bir yer olması sebebiyle de farklı düşünceleri barındırabilmesi ve yönetimin merkezinden uzak oluşundan dolayı çoğu zaman iktidarın nimetlerinden uzak oluşu nedeniyle sakinlerinin muhalif bir harekete hazır olmaları şeklinde ifade etmek mümkündür.

Abbâsiler döneminde el-Cezîre bölgesindeki Hâricî ayaklanmalarını incelediğimiz bu çalışma bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte faydalandığımız temel kaynaklarla araştırmalar hakkında bilgi verdikten sonra el-Cezîre bölgesi hakkında genel bir bilgi vermeye çalıştık. Birinci bölümde Hâricîliğin ortaya çıkışını ve temel görüşlerini verip bölge Hâricîlerini inceledik.

İkinci bölümde ise Abbâsiler döneminde, bölgede meydana gelen ayaklanmaları incelemeye çalıştık.

Çalışmamızın her aşamasında yardımlarını esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN'a ve özellikle İngilizce metinlerin tercümesinde yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. İ. Hakkı İNAL'a teşekkürlerimi sunarım.

İbrahim KONAK

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen madde
b.	: İbn
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
C.C.	: Celle Celalühu
T.D.V.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
H.z.	: Hazreti
İ.A.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
s.	: Sahife
(S.A.V.)	: Sallallahü Aleyhi Ve Sellem
Thk.	: Tahkik eden
t.y.	: Basım tarihi yok
Trc.	: Tercüme eden
v.	: Vefatı
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

Hz. Ali'nin Sıffîn Savaşı'nda tahkîmi kabul etmesiyle kendi ordusunda bir bölünme meydana geldi ve bir grup “La Hükme İlla Lillah” (Allah'tan başka hüküm verecek yoktur) sloganıyla bu kabule karşı çıktı. Hz. Ali, bunu kabul etmek zorunda kaldığını anlatmaya çalıştıysa da onları ikna edemedi. Allah'a ait olan bir hakkın insanlara verildiği gerekçesiyle bu kişiler Hz. Ali'den ayrılarak, tahkîmi şirk, onu kabul edenleri de müşrik olarak değerlendirdiler.

İlk Hâricî hareketler genellikle kabile ekseni olup bedevîler arasında kabul görmüştür.¹ Hz. Ali'nin Hâricîlerle olan mücadelesi, bir yandan onların ümmetten kopmalarını kamçılarken diğer yandan da Muaviye'nin iktidarına ortam hazırlamıştır.

Muaviye iktidara gelince Hâricîler, onun gayr-ı meşru yollarla hilâfete geçtiği gerekçesiyle ayaklanmalarını sürdürdüler. Emevî dönemi boyunca hilâfetin gasp edildiği ve gayr-ı İslâmi bir yönetimin hakim olduğu gerekçesiyle yer yer ayaklanmalar oldu. Emevîler çok sert yöntemlerle bu ayaklanmaları bastırmaya çalıştı. Ama aynı anda birden çok muhalif güçle mücadele etmek zorunda olduklarından Hâricîler'i tamamen yok edemediler. Emevîlerin yıkılmasında Hâricîler'in önemli rolleri olmuştur. Bu süreçte ortak düşmanla mücadele idealinden dolayı Abbasoğullarıyla bir çatışmaları söz konusu değildir. Emevîlerin keyfi uygulamaları da Hâricîler'in güçlenip halk tarafından daha çok kabul görmelerine sebep olmuştur. Bu dönemde Hâricî hareket, küçük sayıdaki gruplardan güçlü, dev kalabalıklara ve askeri birliklere dönüşmüştür.² Ama yine de isyanlar yöresel ve kısa süreli olmaktan kurtulamamıştır.

Hâricî doktrinin cezbettiği muhatab kitle, kabile yapısına göre organize olmuş Araplar, benzer birikime sahip olan Berberîler ve Kürtler'den oluşmaktaydı.³ Bunların bir diğer ortak özelliği de iktidarın nimetlerinden

¹ Watt, Khârijism, s. 382.

² Watt, Khârijism, s. 383.

³ Watt, Khârijism, s. 384.

mahrum oluşlarıdır. Hâricîliğin şehirli kesimde karşılık bulduğuna dair ciddi bir delil bulunmamaktadır.⁴

Günümüzde Uman, Zengibar, Doğu ve Kuzey Afrika'da küçük topluluklar halinde yaşayan ve artık Müslüman çoğunluğu tekfir etmeyen, amaçlarına ulaşmak için de siyasi cinayetlere başvurmayan Hâricîler, İbadî mezhebine bağlı⁵ olup sayıları 1 milyondan azdır.⁶

Ancak, teoride Hâricîliği kabul etmemekle birlikte bazı çağdaş İslâmî hareketlerin de zaman zaman metod olarak –belki farkına varmadan- Hâricîleri taklit ettiğini, onların metodlarıyla hüküm verdiklerini görmekteyiz. Bu hareketlerin de tıpkı ilk dönem Hâricî hareketleri gibi daha çok kırsal kesimde, eğitim seviyesinin düşük olduğu toplumlar arasında kabul gördüğüne şahit olmaktadır.

1. Kaynaklar

Araştırmamızla ilgili yapılmış müstakil bir çalışmaya rastlamadık. Dolayısıyla araştırmamızı ilk dönem İslâm tarihi kaynaklarındaki dağınık bilgilerden oluşturmaya çalıştık. Yararlandığımız en eski kaynak Halîfe b. Hayyat (240/854)'ın Hicri 232 yılına kadar ki olayları kronolojik olarak yazdığı “Tarihu Halîfe b. Hayyat” adlı eseridir. Ancak eserde çalışmamızla ilgili olarak en son bahsettiği olay Huraşe eş-Şeybânî Ayaklanması (179/796) dır. Yararlandığımız bir diğer temel kaynak ise İbn Esîr'in “el-Kamil fi't-Tarih” adlı eseridir. Olayların kronolojik olarak yazıldığı bu eser en çok yararlandığımız ilk dönem İslam Tarihi kaynağıdır.

Yer isimlerinin tesbitinde genellikle Yakut el-Hamevî'nin “Mu'cemü'l-Büldan” adlı eserinden yararlandık

Ayrıca, Muhammed Kafafî tarafından yazılan, Yemenli bir İbadî olan Kalhâtî'nin, Hâricîliğin doğuşu konusunda yazdığı eserin bir özeti mahiyetindeki

⁴ Watt, Khârijism, s. 384.

⁵ Fiğlalı, “Hâricîler”, T.D.V.İ.A., XVI, 178.

⁶ Williams, s. 289.

makalesi, bizim bu konuda Hâricîlerin bakış açısını öğrenmemize yardımcı olmuştur.

Bununla birlikte konuyla alakalı modern çalışmalardan da imkanlar ölçüsünde yararlanmaya çalıştık. Bu konudaki çalışmalardan biri, W. M. Watt'ın Abbâsiler döneminde Hâricîliğin genel seyrini anlattığı makalesidir.⁷ Ayrıca Adnan DEMİRCAN'ın Hâricîlerle ilgili çalışmaları⁸, Hâricîler hakkında genel bir kanaat edinmemize yardımcı oldu. Yararlandığımız diğer bir çalışma da Cem ZORLU'nun, Ebu Cafer el-Mansur dönemindeki ayaklanmaları incelediği "Abbâsilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar"⁹ başlıklı çalışmasıdır. Bunların dışında Milli Eğitim Bakanlığı'nın İslâm Ansiklopedisi ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin ilgili maddelerinden istifade etmeye çalıştık.

2. el-Cezîre Bölgesi

Cezîre, İslâm coğrafyacıları tarafından Yukarı (Kuzey) Mezopotamya'ya verilen addır. Cezîretü Asur da denilen bu bölge Fırat ve Dicle ırmakları arasında uzanır.¹⁰ Dicle'nin doğusunda kalan Meyyâfârikîn (Silvan), Erzen, Siirt, Zap Havzası ve Fırat'ın batısındaki Adıyaman bölgesini de içine alan el-Cezîre'nin batısında Suriye, kuzeybatısında Gaziantep, Maraş ve Malatya yer alır. Doğuda Doğu Anadolu Bölgesi, güneyinde Irak bulunur.¹¹ el-Cezîre, Anadolu-Irak-Suriye bölgelerini birbirine bağladığından tarihi ve stratejik büyük bir öneme sahiptir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra bölge Türkiye, Irak ve Suriye arasında paylaşıldı. Urfa, Samsat, Harran, Re'sül-Ayn, Nusaybin, Cizre, Mardin, Diyarbakır, Hasankeyf ve Silvan Türkiye'de, Musul ile Sincar Irak'ta, Rakka ile Caber ise Suriye sınırları içinde kaldı.¹²

⁷ W.M.Watt, "The Significance of Kharijism Under The Abbâsids", Early İslâm, Oxford 1990.

⁸ Bkz.: Hâricîler'in Siyasi Faaliyetleri, Beyan Yayınları, İstanbul 1993; Din Siyaset İlişkisi, Beyan Yayınları İstanbul 2000; Diyârü Bekr'de Hâricî İsyânları, I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildiriler, İzmir 2004, s.161-168.

⁹ Zorlu, Cem, Abbâsilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.

¹⁰ Hamevî, II, 134; Ana Britannica, V, 500.

¹¹ Şeşen, "Cezîre", T.D.V.İ.A., VII, 509.

¹² Hamevi, II, 135; Şeşen, "Cezîre", T.D.V.İ.A., VII, 511.

el-Cezîre bölgesi oldukça zengin, münbit, akarsuları ve otlakları bol olan bir bölgedir.¹³ Bu özellik, bölgenin, gerek kendi yöneticileri tarafından, gerekse çevredeki diğer yöneticiler tarafından ciddiye alınmasının başlıca sebeplerindendir.

Bölge, İslâm öncesi dönemden itibaren bu bölgeye yerleşen Arap kabilelerine göre Diyâru Mudar, Diyâru Rabîa ve Diyâru Bekr adıyla üç tarihi bölgeye ayrılmıştır.¹⁴

Bölgede yaşayan önemli Arap kabileleri¹⁵ şunlardır:

2. 1. Benû Mudar: Kabilenin atası Mudar b. Nizar b. Mead b. Adnan'dır. Mekke ve çevresinde yaşayan Benû Mudar, IV. yüzyılın başından itibaren Arabistan dışına çıkarak Harran, Rakka, Samsat, Tell-Mevzen ve Suruç dolaylarına kadar yayıldılar.¹⁶

Cahiliyye devrinde açlık korkusuyla kız çocuklarını öldürdükleri rivayet edilen Mudar kabilesi genelde bedevî hayatı yaşardı. Hz. Peygamber döneminde kabilenin bir kısmı iman etmiş, bir kısmı da putperestlikte ısrar etmiştir. Mudarlıların önemli bir kısmı bedevî alışkanlıklarına ve kabile asabiyetine bağlılığını uzun süre korumuş ve yerleşik hayata geçmekte zorlanmışlardır. Hulefa-i Raşidîn döneminden itibaren ilk İslam fetihlerinde görev almışlar ve bu fetihlerde ele geçirilen Suriye, Irak, İran, Mısır, Filistin, Kuzey Afrika, Horasan ve Endülüs gibi yerlere göç etmişlerdir. Göç eden Mudarlılar yeni kurulan Kûfe, Basra ve Kahire'de kendi adlarına kurulan mahallelerde yerleşerek kabile asabiyetini sürdürmüşlerdir. Bu da onların Bedevî yaşantılarını sürdürmelerine yardımcı olmuştur.¹⁷

Yerleştikleri yeni yerlerde kabile asabiyeti adına özellikle Mudar-Rabîa düşmanlığı göze çarpmaktadır. İslam'dan önce bu iki kabile arasında varolan rekabet ve düşmanlık, kabilelerin İslam'a girmelerinden sonra da devam etmiştir.

¹³ Şeşen, "Cezîre", T.D.V.İ.A., VII, 510.

¹⁴ Küçükaşçı, "Mudar", T.D.V.İ.A., XXX, 359.

¹⁵ Bkz. Tablo 2.

¹⁶ Küçükaşçı, "Mudar", T.D.V.İ.A., XXX, 358.

¹⁷ Küçükaşçı, "Mudar" T.D.V.İ.A., XXX, 359.

el-Cezîre'de Diyâru Mudar diye adlandırılan bölgede Urfa, Harran, Rakka, Samsat, Karkısyâ, Suruç ve Re'su'l-Ayn şehirleri yer alır.¹⁸

2. 2. Benû Rabîa: Nizar b. Mead b. Adnan'ın diğer bir kolu olan Rabîaoğulları'nın anavatanı, Necd ve Tihame'nin alt tarafları ile Yemen'dir. Arîm Seli'nden sonra Yemen'i terkederek Irak ve el-Cezîre'ye yerleştiler.¹⁹

Benû Rabîa ile Benû Mudar arasındaki rekabet İslam'a girmelerinden sonra da devam etmiştir. Benû Mudar'dan olan Hz. Peygamber'e karşılık Benû Rabîa içinden Müseylemetü'l-Kezzâb adlı biri peygamberlik iddiasında bulunmuştur. Rabîaoğulları'ndan Talha en-Nemrî, Müseyleme ile görüşmüş ve ona bir takım sorular sorduktan sonra "Senin yalancı olduğuna şahadet ederim. Fakat Rabîaoğulları'ndan olan bir yalancı, Mudar'ın doğru sözlü Peygamber'inden daha iyidir." diyerek bu düşmanlık ve rekabetin ulaştığı boyutu göstermiştir.²⁰

Rabîaoğulları, Hz. Ebu Bekir döneminde yapılan İslam fetihlerine katılmış, daha sonraki dönemlerde büyük çoğunluğu Haşimoğullarını destekleyen Güneyli kabilelere karşı Hâricîlerin yanında yer almıştır. Emevîlerin başından sonuna kadar meydana gelen Hâricî isyanlarının büyük bir kısmını bu kabile beslemiştir. Hatta Emevîlerin son dönemlerinde Benû Rabîa'nın anavatanı olan el-Cezîre, Hâricîliğin merkezi olmuş ve son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'in ordusuna karşı savaştan 120.000 kişilik Hâricî ordusunun büyük bir kısmı da bu kabileden oluşmuştur.²¹

el-Cezîre'de Diyâru Rabîa diye adlandırılan bölgede; Musul, Nusaybin, Sincar, Dara (Oğuz) ve Cizre şehirleri yer alır.

2. 3. Benû Bekr: Benû Rabîa'nın iki önemli kolundan biridir. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde Yemen, Yemame, Bahreyn ve Mezopotamya'da ikamet eden büyük bir Arap kabilesidir. Daha sonraları Mezopotamya'nın Kuzeyine doğru ilerleyerek onlara izafeten Diyâru Bekr diye adlandırılan bölgeye

¹⁸ Küçükaşçı, "Mudar" T.D.V.İ.A., XXX, 360.

¹⁹ Söylemez, s. 143.

²⁰ Taberî, II, 277.

²¹ Söylemez, s. 144.

yerleştiler.²² Diyâru Bekr bölgesi; Âmid (Diyarbakır), Siirt, Hani, Hısn Keyfâ (Hasankeyf), Hizan, Mardin, Erzen (Yanarsu) ve Meyyafarkîn (Silvan) şehirlerini kapsar.²³ Bekrîler cahiliyye döneminde putperest bir kavim idi. 9/630 yılında kabilenin bir kısmı Peygamber'e elçi göndererek Müslüman oldu. Peygamber'in vefatından sonra da irtidat ettiler. Hz. Ebu Bekir'in el-A'la b. Hadremî komutasında gönderdiği ordu onların tekrar İslam'a dönmelerini sağladı. Bekr kabilesi, 12/633 yılında İran'a yapılan seferde Halid b. Velid'in ordusuna ve 14/635 yılında Irak'a yapılan seferde Müsenna'nın ordusuna katılmıştır. Cemel Savaşı (36/636) sırasında ise kabile ikiye bölünerek bir kısmı Hz. Ali'nin, diğer bir kısmı da Hz. Aişe'nin yanında yer almıştır. Bu savaşta Bekrîlerden yaklaşık 500 kişi öldürülmüş ve daha sonra da Bekrîlerin ekseriyeti Hz. Ali'nin taraftarı olmuştur.²⁴ 254/868 yılında Diyâru Bekr bölgesi amili Ebu Musa b. şeyh b. Selîl eş-Şeybânî isyan ederek istiklalini ilan edip şeyhoğulları emirliğini kurdu. 285/899 yılında Halife Mu'tazıd Billah şehri kuşatarak ele geçirdi ve şeyhoğulları hakimiyetine son verdi. Bundan sonra da bölge zaman zaman merkezden ayrılarak müstakil bir emirlik halini aldı.²⁵

2. 4. Benû Tağlib: Benû Rabîa'nın Tağlib b. Vâil'e nisbet edilen diğer önemli koludur. Kabilenin el-Cezîre'ye intikali ancak İslamî devrede gerçekleşmiştir. Kabilenin Hicrî I. asırda meskun olduğu yerler; Habur, Karkısyâ, Sincar, Nusaybin, Musul, 'Ane ve Tikrit'i kapsayan orta el-Cezîre idi. Çoğunluğu Hıristiyan olan Tağlib Kabilesi İslam'ın ilk dönemlerinde de Hıristiyan kalmakta ısrar etmiş, sadece küçük bir topluluk Müslüman olmuştur. 11/633 yılında meydana gelen irtidat hareketi esnasında Benû Tağlib'den Secah adında bir kadın, Peygamberlik iddiasında bulunmuştur. 12/633 yılında da Halid b. Velid'e karşı İran ordusunu desteklediler. Bundan sonra da çeşitli savaşlarda Müslümanlara karşı savaşmışlar ve bazı savaşlarda kardeş kabile olan Benû Bekr'le karşı karşıya gelmişlerdir. 16/637 yılında ise İslam'ı kabul ettiler. Başta

²² Schleifer, "Bekîr", İ.A., II, 454.

²³ Kahhale, I, 96; Schleifer, "Bekîr", i.A., II, 455.

²⁴ Kahhale, I, 97; Schleifer, "Bekîr", i.A., II, 457.

²⁵ Göyünç, "Diyarbakır", T.D.V.İ.A., IX, 465.

Hız. Ali taraftarı olan Tağlib Kabilesi, kısa bir süre sonra Emevî taraftarı olmuş ve Sıffın Savaşı'ndan sonra Muaviye, bunları Kûfe'ye yerleştirmiştir. Halife Harun Reşîd döneminde Hâricî Velid b. Tarîf ayaklanmasına katılan Tağlibîler, Hicrî III. asırda el-Cezîre bölgesinden ayrılarak dağılmak zorunda kaldılar. Tarihte adları sürekli isyan ve kibirle beraber anılan Benû Tağlib'in, bu dağılma sürecinden sonra ciddi bir etkinliği kalmamıştır.²⁶

2. 5. Benû Şeybân: Bekr b. Vâil kabilesinin bir kolu olup tamamen göçebe bir hayat yaşayan Şeybânîler, Dicle'nin doğusunda ve Musul civarında meskundular.²⁷ Emevîler döneminde Kûfe'ye yerleşmişlerdir.²⁸ Bedevî kabilelerin sayıca ve kuvvetçe en büyüklerinden biri olan ve savaşçılıklarıyla tanınan Şeybânîoğulları arasında Hâricîlik düşüncesi oldukça taraftar bulmuş ve el-Cezîre bölgesinde meydana gelen birçok Hâricî isyanının liderliğini yapmışlardır.²⁹

Bölge, Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce Bizanslıların ve Sasanîlerin elindeydi. 17/638 yılında Hız. Ömer Suriye valisi Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'a bir mektup yazarak el-Cezîre Bölgesinin fethine girişilmesini emretti. O da İyaz b. Ğanem komutasında 5.000 veya 6.000 kişilik bir orduyu bölgeye gönderdi.³⁰ İyaz b. Ğanem, Rakka'dan bölgeyi fethetmeye başladı. 18-19/639-640 yıllarında batı kısmını fethetti. Musul ve Dicle'nin doğusundaki yerler ise Ebu Musa el-Eş'ari'nin de içinde bulunduğu Irak ordusu tarafından 20/641 yılında fethedildi.³¹

20/641 yılında Humus, Kınnesrin ve el-Cezîre Valiliğine Habib b. Mesleme, ondan sonra da Umeyr b. Sa'd tayin edildi. 26/647 yılında Muaviye, Suriye-el-Cezîre valisi olunca Humus, Kınnesrin ve el-Cezîre'ye önce Habib b. Mesleme'yi, daha sonra da Dahhak b. Kays el-Fihri'yi atadı. Dahhak, Hız. Osman'ın şehid edilmesine (35/656) kadar bu görevde kaldı. Hız. Ali halîfe

²⁶ Kindermann, "Tağlib", İ.A., XI, 620-626.

²⁷ Kahhale, II, 622

²⁸ Söylemez, s. 146.

²⁹ Zorlu, s. 170; Bkz. Tablo 1.

³⁰ Belazurî, s. 247.

³¹ Şeşen, "Cezîre", T.D.V.İ.A., VII, 509.

olunca el-Cezîre'ye Malik el-Eşter'i tayin etti. Fakat Dahhak buna karşı geldi ve Muaviye'nin de yardımıyla Malik'i Musul'a püskürttü. Muaviye Halife olunca Suriye ve el-Cezîre'ye Nu'man b. Beşir'i vali tayin etti. Onun valiliği Muaviye'nin ölümüne kadar devam etti (60/680).³²

el-Cezîre Bölgesi, Emevîler döneminde Suriyelilerle Iraklılar arasındaki çatışmaya sahne oldu. Nu'man b. Beşir'den sonra bölgenin önemi çok arttı. Doğu Anadolu ve Azerbeycan'ın idaresi de el-Cezîre Valiliğine bağlandı ve bundan sonra hanedan mensupları da buraya vali olarak atandılar.³³

Bölge, Abbâsiler döneminde her yıl Bizans'a yapılan seferlerde üs vazifesi görmüştür. el-Cezîre bölgesi, Abbâsiler döneminde hububatı, atları, koyunları ve çeşitli ürünleriyle Bağdat ve Samerra'yı besliyordu. Emevîler ve Abbasîler'in ilk asrında bu bölge, devletin en çok vergi ödeyen vilayeti idi.³⁴ Bütün bunlar, bölgenin önemini arttırıcı özelliklerdir.

el-Cezîre bölgesi, Emevîler döneminden itibaren devlete karşı birçok ayaklanmaya sahne olmuş ve bu özelliğini Abbâsiler döneminde de sürdürmüştür. Müsteşrik Adam Mez bu konuda şöyle der:

*“Cezîre bölgesi, farklı gruplardan birçok asinin bir araya geldiği en büyük merkez idi. Onlar peşine düşebilecekleri bir komutan bulduklarında, öldürüp yağmalamaya devamlı hazır idiler.”*³⁵

Bölge halkı genel anlamda ayaklanmaya müsait olduğundan, Abbâsilere karşı sık sık ayaklanmalar olmuş ve Hâricî ayaklanmaları bölgede destek görmüştür.

Bölge tarihinde, kendi görüşlerini benimsemeyen her iktidara karşı isyana çağırın Hâricîler'in sürekli etnik ve sosyal zemini uygun bularak yayılmış olması dikkat çekicidir.

Bunun başlıca sebepleri şunlardır:

³² Şeşen, “Cezîre”, T.D.V.İ.A., VII, 509.

³³ Şeşen, “Cezîre”, T.D.V.İ.A., VII, 510.

³⁴ A.g.m., VII, 510.

³⁵ Zorlu, s. 169 (Adam Mez, el-Hadaratü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Rabii'l-Hicri, trc. M. Abdülhadi Ebu Rayde, t.y. II,68).

1. Bölgede Benû Bekr ve Benû Tağlib gibi silahlı Arap kabilelerinin varlığı,

2. Bölgenin Arap, Kürt, Ermeni, Rum ve Fars gibi değişik unsurları barındırması,

3. Bölgede ciddi bir ağırlığı olan ve savaşçılığıyla tanınan Şeybân kabilesinin varlığı.

Musul ve çevresinde çadırlarda konaklayan bedevî kabilelerin sayıca ve kuvvetçe en büyüklerinden biri olan Şeybânogulları arasında Hâricîlik düşüncesi oldukça taraftar bulmuştu. Bölgedeki isyanları da genellikle birçok Hâricî imam yetiştirmiş olan Benû Rabîa'nın bir kolu olan Benû Şeybân tertipliyordu.

Musul halkının bir kısmı yönetime karşı oldukları için ya Hâricî hareketlere katılıyorlar ya da Abbâsi devletine karşı onları koruyorlardı. Bölge halkının Abbâsilere karşı bu olumsuz tavrı, çoğunlukla Abbâsi valilerinin ve amillerinin yönetimdeki zulümlerinden kaynaklanıyordu.

I.BÖLÜM

HÂRİCİLİK VE el-CEZİRE HÂRİCİLERİ

1. 1. Hâricîlere Verilen İsimler ve Anlamları:

Hâricî (çoğulu: Havaric) kelimesi “h r c” kökünden türemiş bir ism-i fail olup “çıkan, ayrılan, isyan eden” gibi anlamlara gelir ve kaynaklarda zaman zaman yönetime baş kaldıran herkes için kullanılmıştır. Ancak Hâricî ismi, İslâm Tarihinde belli bir fırkaya ad olmuştur. Genelde karşıtları tarafından “meşru Halîfeye baş kaldırıp ümmetten ayrılanlar” anlamında; mensupları tarafından da “kâfirlerden ayrılarak Allah’a ve Peygamberine hicret edenler” anlamında kullanılmıştır.³⁶

Hâricîler için “havaric” isminden başka isimler de kullanılmıştır. Bunlardan biri, muhalifleri tarafından kullanılan “dinden çıkan” anlamına gelen “Marika” ismidir. Bir diğeri ise kendilerinin kullandığı “şari” (çoğulu: Şurat) ismidir. Onların kendilerini böyle isimlendirmelerinin sebebi, “Biz, zalim imamlardan ayrılarak nefsimizi cennet karşılığında Allah’a sattık” demeleridir.³⁷

Ayrıca, tahkîmi reddettiklerinden dolayı Muhakkime, Harûra’ya³⁸ gittikleri için Harûriyye, buradaki liderleri Abdullah b. Vehb er-Rasibî’ye izafeten de Vehbiyye adlarıyla da anılmışlardır.³⁹

1. 2. Hâricîlik Öncesi Siyasi Duruma Genel Bir Bakış:

Hâricîliğin ortaya çıkışını incelemek için öncelikle İslâm öncesi ve İslâmın ilk dönemlerinde, Arapların yaşadıkları bölgedeki siyasi yapılanmayı incelememiz gerekir.

İslâm öncesi dönemde Arapların hepsini veya çoğunluğunu içine alan siyasi bir yapılanma mevcut değildi. Kabileye mensup kişilerin kabileden bağımsız, müstakil bir kişisel kimlikleri yoktu. Kabile üyeleri, ancak kabile kimliğiyle varlıklarını sürdürebilirlerdi. Herkes kendi kabilesine ait yerlerde, başka bir

³⁶ Fiğlalı, “Hâricîler”, T.D.V.İ.A. , XVI, 169.

³⁷ A.g.m., XVI, 169.

³⁸ Harûra: Kûfe yakınlarında küçük bir köydür. Hamevî, II, 285.

³⁹ Hizmetli, s. 503; Fiğlalı, “Hâricîler”, T.D.V.İ.A., XVI, 169.

kabileden herhangi bir kimsenin emrine bağılı olmadan yaşıyordu.⁴⁰ Kabileler arasında sürekli bir rekabet ve çekişme vardı. Meydana gelen savaşlarda her fert kendi kabilesinin yanında yer almak ve haklı olduklarında da, haksız olduklarında da kendi kabile mensuplarını savunmak zorundaydı. Kendi kabilesiyle bozuşan insanlar da kendi başlarına yaşayamazlardı. Onlar da yeni bir kabile bulup onun himayesinde yaşamak zorundaydılar. İslâmın, ilk dönemlerde meydana getirdiğı onca değışikliklere rağmen Arap toplumunun bu kabile anlayışı yüzyıllarca önemini korudu.⁴¹ Böyle bir ortamda Hz. Muhammed (S.A.V.), peygamberliğini ilan etti. Kendisine ilk iman edenler çoğunlukla Kureyş'e veya Kureyş'in müttefiki olan kabilelere mensup insanlardı.

Hareket, Medine'ye taşınıp İslâm'ın dini ve siyasi otoritesi Kureyş, Evs ve Hazrec gibi güçlü kabileler tarafından kabul edildikten sonra çevreden heyetler gelip Resulüllah'a bey'at ederek İslâm dinine girdiler. Göçebe bir hayat yaşayan bu bedevîlerin çoğı bu bey'atı siyasi ve ekonomik bir ilişki olarak değerlendirmiyordu. Dolayısıyla bunların iyi birer mümin olmaları İslâma girmeleri kadar kolay olmamıştır. Onlar, müslüman olmakla Peygamber'e siyasi anlamda itaat ettiklerini düşünüyorlardı. Bu sebeptendir ki, Resulüllah henüz hayatta iken bile, bedevîler, kendi içlerinde yeni peygamberler ihdas ederek Hz. Muhammed'den, dolayısıyla İslam'ın otoritesinden ayrılmaya çalıştılar. Bu, Kureyş'ten olan birine itaat etmektense –yalancı bile olsa- kendi kabilesinden olan birine itaat etmenin daha doğru olduğu düşüncesinin bir tezahürüydü. Bu da onların İslâm devletine boyun eğdiğini ama bu dini özümseemediklerini gösteriyordu.

Resulüllah'ın vefatından sonra seçilen halîfenin de Kureyşli olması, onları kendi kabilelerinden olmayan birine itaat etmek zorunda bırakmıştı. Onlar da siyasi itaatın sembolü olan zekatı vermeyi reddettiler. Bu reddin sebebi, parasal değildi. Bu isyan karşısında Hz. Ebu Bekr'in takındığı sert tavır da zekatın, İslâmın en önemli ibadeti oluşundan veya hazinenin gelirinin buna bağılı

⁴⁰ Demircan, Din Siyaset İlişkisi, s. 14.

⁴¹ Hizmetli, s. 163.

oluşundan değildi. Olay daha ziyade siyasi otorite bağlantılıydı. Asîlerin tavrı siyasi anlamda Kureyş'in otoritesinden çıkmaya yönelik idi. Hz. Ebu Bekir'in gösterdiği hassasiyet ise İslâm topluluğunun siyasi birliğini sağlamaya yönelikti.

Hz. Ebu Bekir, ortaya çıkan bu isyanları bastırdıktan sonra Arapların dikkatini başka tarafa çekerek onları meşgul edecek önemli bir karar aldı. İrtidat ve irtica cephesindeki askerleri İran ve Suriye taraflarındaki cihad cephesine sevk ederek yeni bir hedefe karşı yönlendirip içteki birliği kısa sürede sağladı.⁴²

Bu tedbirler ikinci Halife Hz. Ömer zamanında da devam etti ve çok geniş bir alan fethedildi. Hz. Ömer, savaşan Müslümanların fethedilen yerlerin ahalisine karışmasını engellemek ve askeri devamlı olarak alarında tutabilmek maksadıyla yeni şehirler kurdurdu.⁴³ Yeni kurulan şehirlerde Arap kabileleri kendilerine ayrılan mahallelerde iskan ettirildi. Bu iskan politikası hem kabilevî yapının devamını sağladı, hem de şehirleşmenin ağır yürütmesine neden oldu.⁴⁴

Hz. Osman döneminde, fetihlerin önemli oranda azalması, halkın dikkatinin yönetime yönelmesine ve ganimet gelirlerinin azalmasına neden oldu. Medine'de meydana gelen iktidar değişikliklerinde diğer şehirlerde yaşayan Müslümanların bir role sahip olmamasına Hz. Osman'ın kendi akrabalarına tanıdığı bazı ayrıcalıklar da eklenince muhalif sesler yükselmeye başladı. Üstelik iktidar da devamlı Kureyş'in elindeydi. İşte ileriki dönemlerde Hâricîlik adıyla ortaya çıkacak olan hareket, bu birikimler üzerinde bu dönemde oluşmuştur.

Hz. Osman'a karşı girişilen ve onun öldürülmesiyle sonuçlanan ayaklanma, Hâricîler'in daha sonraki dönemde ortaya attıkları iddialarına paralel iddialarla ortaya çıkan bir ayaklanmadır. Asîlerin ayaklanma gerekçesi, Hz. Osman'ın halkı Kur'ân'ın hükümlerine göre yönetmediği ve Halîfeliğe muktedir olmadığı idi. Hâricîler, tarih boyunca bu katli savunmuşlardır. Onların Hz. Osman'ı öldürmelerinde ve daha sonraki ayaklanmalarında büyük etken olarak görülen hususlardan biri "adil-otoriter imam arayışı" dır. Hz. Ali ile Muaviye arasında

⁴² Demircan, Din Siyaset İlişkisi, s. 16.

⁴³ Hz. Ömer, 16/637 de Basra, 17/638 de Kûfe ve 21/642 de Fustat şehirlerini kurdu. Demircan, İslâm

Tarihi Raşid Halifeler Dönemi, s. 36-37.

⁴⁴ Demircan, Hâricîlik Hareketinin Doğuşu, s. 4.

meydana gelen Sıffin Savaşı'nda ise Hz. Ali'den ayrılanlar, ümmetten ayrılarak resmen ayrı bir kimlik kazanmış oldular.

Hz. Osman'ın yönetimi devraldığı sırada Arap toplumunda önemli değişiklikler yaşanıyordu. Göçebe Araplar şehirlerde yaşamaya başlamışlardı. Fetihlerden elde edilen ganimetlerin dağıtımı ve devletin verdiği yıllık maaşlarla bazı insanların ekonomik durumu epey düzelmişken diğerlerinin durumu yeterince düzeltilmemişti.⁴⁵ Fetihler büyük ölçüde azalmış, şehirlerde oturan Araplar dikkatlerini yönetime çevirmeye başlamışlardı. Buna Hz. Osman'ın yönetimdeki zaafiyeti ve başta Kureyşiler olmak üzere toplumun çeşitli kesimlerinin kıskançlığı da eklenince ciddi krizler doğdu. Daha önce sadece kendi kabilesinden sorumlu olan Araplar kendilerini devlet yönetimiyle ilgili konularda da sorumlu hissetmeye başladılar.⁴⁶

Hz. Osman'la yaptıkları görüşmede bazı valilerin azledilmesini kabul ettirerek uzlaşıp giden asîler, yolda anlaşmalarına aykırı bir biçimde yazılmış bir mektup ile karşılaşınca şehre geri döndüler.

Geri dönen asîler, hemen Halîfenin azlini sağlamaya çalıştılar. Hz. Osman görevi bırakmamakta, onlar ise azli sağlamakta kararlıydılar. Bu sebeple önce evini kuşatma altına aldılar, sonra da içeri girerek onu öldürdüler (18 Zi'l-Hicce 35/17 Haziran 656). Bu ayaklanmanın gerekçesi özetle; Halîfenin Allah'ın emirlerini uygulamaması ve Halîfelik yapmaktan aciz olmasıdır. Bu şekilde "adil yönetici sıfatını kaybeden biri görevi bırakmalıdır. Kendisi görevi bırakmazsa katli caiz olur." şeklinde düşünüp gereğini yerine getirdiler. Hâricîler, tarih boyunca bu katli savunup bunu kendilerine temel slogan yaptılar.

Hz. Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan bu olay, ilk Hâricî hareketi olarak değerlendirilebilir. Ama o sırada ne Hâricîlik adı vardı, ne de bu olayı gerçekleştirenler kendilerini ümmetten ayırıyorlardı. Bilakis bu işi ümmet adına yaptıklarını iddia ediyorlardı. Hz. Osman'ın evinin kuşatılması sırasında sahabe tarafından, asîlere engel olabilecek derecede ciddi bir tedbirin alınmamasının

⁴⁵ Demircan, Hâricîlik Hareketinin Doğuşu, s. 6.

⁴⁶ Demircan, Din Siyaset İlişkisi, s. 18.

temel nedeni; onların, olayın katli ile sonuçlanacağına ihtimal vermemeleriydi. Ama asıl sebep olmasa da, sahabenin Hz. Osman'ın yönetimine karşı duydukları hoşnutsuzluk da bu tedbirsizliğin bir sebebiydi. Hâricîlere göre ise sahabe, Osman'ın öldürülmesinde yaptığı adaletsizlik ve bid'atler sebebiyle kendileriyle hemfikir oldukları için müdahale etmemişlerdir.⁴⁷

Asîler öldürdükleri Halîfeden boşalan makama yeni birini getirmeden şehri terketmediler. Sonunda Hz. Ali isyancıların Medine halkına Halife tayin etmek için yaptıkları baskılar sonucu iktidara geldi.

Hz. Ali'nin Halîfe olduktan sonra, Hz. Osman'ın katillerine karşı takındığı tutum, Hz. Osman'ın akrabaları tarafından isyan malzemesi olarak kullanıldı. Muaviye, Hz. Ali'den, Kur'an'ın haksız yere öldürülmüş bir kimsenin en yakın akrabasına tanıdığı kısas hakkı hükmüne⁴⁸ dayanarak, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını istedi. İbadî kaynaklara göre Hz. Osman, şeriata soktuğu bid'atlar sebebiyle adalete uygun bir şekilde öldürülmüştür. Yani onun katli siyasi bir olay, katilleri de cellat olarak değerlendirilmelidir. Bu sebeple katiller, kısas hükmüne maruz bırakılamazlar.⁴⁹ Hz. Ali ile Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını isteyenlerden bir grup el-Hureybe⁵⁰ denilen yerde karşılaştılar.⁵¹ Bu savaşta Hz. Osman'ın öldürülmesi olayına bulaşan ve daha sonra Hâricî diye anılacak kişiler de Hz. Ali'nin yanında yer aldılar. Tarihe Cemel Savaşı olarak geçen ve Hz. Ali'nin galibiyeti ile sonuçlanan bu savaş, ümmet arasında ayrılığın daha da derinleşmesine sebep oldu. Bu savaş Hz. Ali'yi meşgul etmesi açısından da Muaviye'nin işine yaradı. Muaviye, Hz. Osman'ın öldürülmesi ve Hz. Ali'nin katilleri cezalandırmaması, üstelik onların Hz. Ali'nin ordusunda yer almalarını öteden beri içinde sakladığı liderlik isteğini gerçekleştirmek için malzeme olarak iyi kullandı.

⁴⁷ Kafafî, s. 180.

⁴⁸ İsrâ, 17/33.

⁴⁹ Vaglieri, s. 147.

⁵⁰ Hureybe: Basra'ya bağlı bir mahalledir. Bekrî, II, 495; Hamevî, II, 363.

⁵¹ Ya'kûbî, II, 182; İbn Tağriberdî, I, 101.

1. 3. Hâricîliğin Ortaya Çıkışına Sebep Olan Siyasi Olaylar:

Cemel Savaşı'ndan sonra Hz. Ali ile Muaviye'nin orduları Sıffîn'de karşılaştılar (36/658). Meydana gelen küçük çaplı çatışmalardan sonra Hz. Ali'nin ordusu büyük bir saldırı gerçekleştirdi. Muaviye'nin ordusunun mağlup olacağını anlaşıldığı sırada Amr b. As'ın teklifiyle Muaviye'nin askerleri yanlarında bulunan Kur'ân sahifelerini mızrakların ucunda havaya kaldırarak "Aramızda Kur'ân hakem olsun" dediler.⁵² Hz. Ali, bunun bir oyun olduğunu söylediye de askerlerinden bir grubu ikna edemedi. Sonunda Hz. Ali, istemediği halde "tahkîm"i kabul etmek zorunda kaldı.⁵³

Tahkîmnamede hem Hz. Ali'nin hem de Muaviye'nin görevden uzaklaştırılması ve yeni bir Halîfenin ümmet tarafından seçilmesi karara bağlanıp imzalandı.⁵⁴ Gelecek sene yapılacak olan görüşmede çıkan tüm kararlara her iki taraf da itaat edecekti. Böyle bir anlaşma, bazılarına göre İslâmi duyarlılığın bir sonucu olarak Cemel ve Sıffîn savaşlarına katılanların durumunu şüpheye sokuyordu. Bundan dolayı daha sonra "Hâricî" diye adlandırılacak olan grup, Tahkîm'e şiddetle karşı çıktı. Bu tepkiyi ilk defa slogan olarak dile getiren kişi Urve b. Üdeyye'dir.⁵⁵ Eş'as b. Kays, kabileleri gezerek tahkîm belgesini bildirdiği sırada, Temîmoğulları'ndan Urve, "Allah'ın işinde insanları hakem tayin ediyorsunuz. Hüküm ancak Allah'ındır" diyerek kılıcıyla Eş'as'ın bineğine vurdu. Hz. Ali, tahkîmin "günah değil, görüşte acizlik ve fiilde zayıflık" olduğunu belirttiye de bazılarına buna ikna edemedi.⁵⁶

Hz. Ali, tahkîmi kabul edip Kûfe'ye yönelince ordusundan 12.000 kişi ayrılıp Harûra denen yere giderek şehre girmediler.⁵⁷ Burada başlarına askeri komutan olarak Şebes b. Rib'i'yi, namaz kıldırmak için de Abdullah b. el-Kevva'yı seçtiler. Hz. Ali peşlerinden giderek onları ikna etti ve Kûfe'ye geri

⁵² Dımeşkî, I, 46; Ebu Bekr İbnü'l-Arabî, I, 176; Ebu Zehra, s. 65.

⁵³ Hizmetli, s. 497-498.

⁵⁴ Dımeşkî, I, 47.

⁵⁵ Taberî, III, 104.

⁵⁶ Taberî, III, 114.

⁵⁷ Cürcanî, I, 91.

dönmelerini sağladı. Ancak onlar Hz. Ali'nin tahkîmden vazgeçtiğini yayınca Hz. Ali, mescitte bir konuşma yaparak tahkîmden vazgeçmediğini açıkladı.⁵⁸

Hz. Ali kararlaştırılan tarihte Ebu Musa el-Eş'ari'yi tahkîm toplantısına gönderince Hâricîler de Abdullah b. Vehb er-Rasibi'yi lider seçip bey'at ettiler ve Nehrevan Köprüsü'ne giderek orada toplandılar (19 Şevval 37/29 Mart 658). Hakemlerin kararlarını açıklamalarından sonra Hz. Ali, Kur'ân'a aykırı olan bu kararı kabul etmediğini ilan ederek bunu bir mektupla Hâricîler'e bildirdi. Mektubunda “artık şimdi anlaşalım ve benden ısrarla talep ettiğiniz şeyi, Ahkemü'l-Hakimîn olan Allah, düşmanlarımızla aramızda hükmedinceye kadar savaşmak için mukabele edelim.” diyerek tekrar birleşme teklifinde bulundu. Ancak Hâricîler, “Hak olana dönmemizi ve daha önce olduğu gibi bizimle anlaşmayı teklif etmişsin. Bu durumda biz senin tövbe ve nedametini reddetmiyoruz. Lakin eğer sen hakikaten samimi ve dürüst isen Allah'a, Resulüne ve Müslümanların İmamı Abdullah b. Vehb er-Rasibi'ye itaat hususunda Müslümanlara iltihak et. Biz seni azlettikten sonra onu, imam olarak tayin ettik.” diye cevap yazdılar.⁵⁹

Bu cevaptan sonra Hz. Ali, Hâricîleri ikna etmesi için Abdullah b. Abbas'ı gönderdi ancak Abdullah'ın Hâricîlerle yaptığı uzun tartışma da bir netice vermedi.⁶⁰

Hâricîler, Hz. Ali'den tamamen ayrıldıklarını bu şekilde açıkladıktan sonra ilk ciddi eylemlerini gerçekleştirdiler. İlk dört Halîfenin tümü hakkında olumlu görüş belirttiği için Abdullah b. Habbab b. el-Eret'i boğazlayıp hamile olan eşini (veya cariyesini)⁶¹ de karnını deşerek öldürdüler. Hz. Ali onlardan Abdullah'ın katillerini isteyince de hep beraber ona sahip çıktılar.⁶²

Durum böyle olunca Hz. Ali Şamlılara karşı harekete geçmeden önce Hâricî sorununu halletmeye yöneldi. Hz. Ali'nin tüm anlaşma çabaları boşa çıkınca taraflar karşı karşıya geldi. Savaş meydanından ayrılan Hâricîler bağışlandı; geri

⁵⁸ Taberî, III, 114; Dîmeşkî, I, 50.

⁵⁹ Kafafî, s. 186.

⁶⁰ Tartışmanın ayrıntıları için Bkz. Kafafî, s. 186-191.

⁶¹ Ebu Zehra, s. 67.

⁶² Taberî, III, 119; İbnu'l-Esîr, III, 218; İbn Hallikan, VII, 218; Dîmeşkî, I, 51; Ebu Zehra, s. 67.

kalanların tamamına yakını kılıçtan geçirildi (9 Safer 38/16 Temmuz 658). Tarihe “Nehrevan Savaşı” olarak geçen bu savaşın en önemli sonucu Hâricîler’in Hz. Ali ve ondan sonra iktidara gelenlere bir daha katılma olasılığının ortadan kalkması olmuştur.⁶³

Nehrevan savaşından önce savaş meydanını terkederek Nuhayle’de toplanan bir grup Hâricî, daha sonra toplanarak savaş alanından ayrıldıkları için pişman olduklarını ifade ettiler. Hâricîlerden El-Müstevrid, bir konuşma yaparak onları cihada davet etti. Onlar da Müstevrid’e bey’at ettiler. Hz. Ali bunları da ikna edemeyince saldırıya geçti. Nuhayle’de meydana gelen çatışmada Hâricîlerin tamamına yakını katledildi (9 Safer 38/17 Temmuz 658).⁶⁴

Bu çatışmadan sonra Hacca giden bir grup Hâricî, ümmetin selâmeti için Hz. Ali, Muaviye ve Amr b. As’ı aynı günde öldürmeye karar verdiler. Hâricîlere göre eğer tahkîm doğru bir hareket ise Ali’nin tahkîmden önce cereyan eden Cemel Savaşı’nda kan dökülmesine izin verdiği için öldürülmesi gerekirdi. Muaviye ise tahkîme önyak olduğu için ölüme Ali’den daha layıktır. Eğer tahkîm hatalı idiyse Ali de ona iştirak ettiğinden dolayı öldürülmelidir. Her iki durumda da Ali’ye kurtuluş yoktur.⁶⁵ Kararlaştırılan günün sabah namazında, İbn Mülcem Hz. Ali’yi Mescid’in girişinde yaraladı (17 Ramazan 40/24 Ocak 661). Yaralanan Hz. Ali, iki gün sonra (19 Ramazan 40/26 Ocak 661) vefat etti. Muaviye, Burek b. Abdullah tarafından aynı gün Şam’daki mescidde kalçasından yaralandı, ama daha sonra iyileşti. Amr b. Bekr de aynı gece Mısır valisi Amr b. As’ı öldürmek için pusu kurdu. Fakat vali, hasta olduğu için onun yerine namaz kıldırarak üzere camiye giden kadısı Harice b. Huzeyfe’yi yanlışlıkla öldürdü.⁶⁶

1. 4. Hâricîler’in Temel Görüşleri:

1- Hâricîler’in ümmetten ayrıldıkları sıradaki ilk temel savunuları şuydu: Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer dönemleri ile Hz. Osman’ın ilk altı yılını kabul ederiz.

⁶³ Demircan, Hâricîlik Hareketinin Doğuşu, s. 15.

⁶⁴ Fığlalı, “Hâricîler”, T.D.V.İ.A., XVI, 170.

⁶⁵ Kafafi, s. 184.

⁶⁶ Demircan, Hâricîlik Hareketinin Doğuşu, s.16.

Ama Osman son altı yıllık döneminde Kur'ân'dan ayrıldığı için kâfir olmuştur. Ali de Allah'a ait olan bir hususta insanların hükmüne başvurduğundan dolayı müşrik olmuştur. tahkîmin diğer tarafında olan Talha, Zübeyr, Muaviye ve bunların askerleri de onlar gibidir. Çünkü onlara göre Ali'ye karşı ayaklananlar, meşru Halîfeye karşı isyan etmişlerdir. Allah bunlar hakkında ölüm kararı vermişken Ali, bunlarla uzlaşma yoluna gitmiş, bunlar hakkında verilecek kararı hakemlere bırakmıştır.⁶⁷

2- Zalim yöneticiye isyan etmek vaciptir. Hâricîler'in İbadiyye fırkası ise zalim yöneticiye isyanı vacip değil, şartlar uygun olduğunda caiz olarak kabul eder.⁶⁸

3- hilâfet Kureyş'e ait bir hak değildir. Gerekli şartları taşıyan her Müslüman Halîfe olabilir.⁶⁹ Fakat Hâricîler, azledilmesi gerektiğinde ciddi bir mukavemet gösterememesi için Arap –özellikle de Kureyşli- olmayan birinin hilafetini tercih ederler.⁷⁰

4- Büyük günah işleyen imam azledilmelidir.⁷¹

5- Emr-i bi'l-Maruf ve Nehy-i 'ani'l-Münker vacip olup cihat etmek de imanın esaslarından biridir.⁷²

6- Büyük günah işleyen müslüman, kâfir olur.⁷³

7- Kendilerinden olmayan müslümanlar kâfir veya müşriktir.⁷⁴

8- Büyük günah işleyen kimseler ebedi olarak cehennemde kalacaklardır.⁷⁵

9- Hâricîler'in büyük çoğunluğu, takiyyenin söz ve amelde caiz olmadığını kabul eder.

10- Ezrakîlere göre muhaliflerin yaşadığı yerler “Dar-ı Küfür” olup orada ikamet edenler de kâfirdir. Dolayısıyla oradan hicret etmek gerekir.

Bu olaylardan sonra Hâricîler artık ümmetten ayrılmış bir grup olarak hemen hemen bütün iktidarlara karşı mücadelelerini sürdürdüler.

⁶⁷ Ebu Zehra, s. 70; Fığlalı, “Hâricîler”, T.D.V.İ.A., XVI, 172.

⁶⁸ Demircan, Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri, s. 45.

⁶⁹ Ebu Zehra, s. 70.

⁷⁰ Fığlalı, “Hâricîler”, T.D.V.İ.A., XVI, 172.

⁷¹ Demircan, Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri, s. 45.

⁷² A.g.e., s. 44-50.

⁷³ Ebu Zehra, s. 70.

⁷⁴ Fığlalı, “Hâricîler”, T.D.V.İ.A., XVI, 173.

⁷⁵ A.g.m., XVI, 173.

Hâricîler genel anlamda inançlarına bağlı, her zaman şehid olmaya hazır, Kur'ân-ı Kerim'i çok okuyan insanlardı. Ama onlar Kur'ân'daki ayetleri zahiri anlamıyla değerlendirdiklerinden,⁷⁶ içlerinde Peygamberle sıkı diyalogu olan bir sahâbî de olmadığından, Kur'ân tefsirinde hadisten faydalanmadılar. Bu sebeple de İslâmın özünü kavrayamadılar. Ayrıca Kur'ân'ı anlama ve yorumlamada, sahip oldukları kültürün de etkisi büyük olmuştur.

Ufukları kabileleriyle sınırlı olan bu insanlar şehir hayatına geçip farklı kabilelerden olan insanlarla beraber yaşamaya başlayınca bu farklılığı sindiremediler. Fiziki bir şehirleşme gerçekleştiyse de sosyal anlamda şehirleşemediler. Tıpkı kabile yaşamındaki gibi tek-tip bir yaşam arzuladılar. Belki de bu sebeptir ki farklı düşünen müslümanlara hoşgörü ile bakmak yerine onları dinden çıkmış kabul edip savaşmayı tercih ettiler.⁷⁷ Çünkü Hâricîler, Mümin ama dar düşünceli oldukları için mutaassıp, çölden geldikleri için de taşkın ve atılgan kimselerdi.⁷⁸

Dine bağlılıklarındaki samimiyetleri ile dikkat çeken Hâricîler, savundukları bazı argümanlar sebebiyle çevrelerini genişletmekte zorluk çekmediler. Hilâfetin Kureyş'e ait oluşuna karşı çıkıp bunu, "ümmetten layık olan herkesin hakkı"⁷⁹ olarak kabul etmeleri, yönetime muhalif olan herkesin sempatisini kazanmalarını sağladı.

Hz. Ebu Bekir, bu insanları fetih hareketlerinde görevlendirerek, siyasi yapıyla fazla ilgilenmelerine imkan vermemişti. Hz. Ömer, onları meşgul eden fetihleri daha da hızlandırdı. Zaten yönetime karşı duyulan memnuniyet de bir isyana meydan vermemekteydi. Ama Hz. Osman döneminde fetihlerin aksaması, topluma siyasi yapıyla daha fazla ilgilenme fırsatı vermiş, ayrıca yönetime karşı duyulan memnuniyetsizlik de muhalefeti arttırmıştı.

Emevîler döneminde Hâricîler, yer yer etkili ayaklanmalar gerçekleştirdiler. Fakat Emevîlerin verdikleri çok sert karşılıklar neticesinde bu ayaklanmalar

⁷⁶ Ebu Zehra, s. 65.

⁷⁷ Demircan, Din Siyaset İlişkisi, s. 13-32.

⁷⁸ Ebu Zehra, s. 68.

⁷⁹ A.g.e., s. 69.

bastırıldı. Buna rağmen Emevîler, aynı anda birden çok muhalif unsurla mücadele ettiklerinden Hâricîlik hareketini tamamen yok edemediler. Hâricîlerin, Emevî Halîfeleri içinde en olumlu baktıkları kişi Ömer b. Abdülaziz'dir. Onun, kendinden önce ki Ümeyyeoğulları'na muhalefet etmek, zulümlerinin devam etmesini önlemek, hatta onların işledikleri haksızlıklara karşılık hak sahiplerine haklarını iade etmek gibi özelliklerini takdir ediyorlardı. Ancak, kendi ailesinden zalim olanlarla ilgisi bulunmadığını (beraet) ilan etmemesinden dolayı onunla da anlaşamamışlardı.⁸⁰ Devlet, zayıflama ve çökme sürecine girince tekrar ortaya çıkan Hâricî ayaklanmaları, Emevîler Devleti'nin yıkılmasında büyük rol oynadı. Ayrıca ayaklanmalar farklı bir mahiyet arz etmeye başladı. Hâricî ayaklanmalarının belirgin özelliklerinden olan küçük sayıdaki Hâricî gruplar, güçlü askeri birliklere dönüştü.⁸¹

Her ne kadar Hâricîlerle Abbâsiler, ortak düşman psikolojisiyle Emevîlere karşı bir müddet birlikte hareket etmişlerse de bu beraberlik çok kısa sürmüştür. Abbâsiler iktidarı ele geçirincede, Hâricîler onları da Emevîlerle aynı kefedede değerlendirdiler. Hâricîler'e göre Abbâsiler de tıpkı Emevîler gibi, bütün ümmete ait olan hilâfet hakkını gasp etmişlerdi. Bu sebeptendir ki Abbâsilerin ilk Halîfesi Ebu'l-Abbas es-Seffah'ın Hilâfete geçişinin daha ilk yılında Hâricîler yeniden ayaklandılar (132/750).⁸²

1. 5. el-Cezîre Hâricîlerine Genel Bir Bakış

Emevîler ve Abbasîlerin ilk zamanlarında el-Cezîre halkının çoğu Hâricîliğin Sufriyye koluna mensup idi. Sufriyye mezhebinin büyükleri Emevî Halîfelerinden Abdülmelik b. Mervan döneminde (65-86/685-705) el-Cezîre'ye gelerek kendi akîde ve kanaatlerini bu bölge Müslümanlarının çoğunluğunu teşkil eden Benû Bekr ve yeni Müslüman olan Benû Tağlib kabileleri arasında yaymaya başlamışlardır.⁸³

⁸⁰ A.g.e., s. 66.

⁸¹ Watt, "Khârijism", s. 383.

⁸² Zorlu s. 167-168.

⁸³ Yımaç, "Diyarbakir", İ.A., III, 606.

Abdullah b. es-Seffar et-Temîmî, fırkanın kurucusu olup, Nafi b. Ezrak'ın savunduğu "İsti'raz"ı (Hâricî olmayanların hısımlarının ve ailelerinin sorgusuz öldürülmesi) reddederek Ezrakîlerden ayrılıp bu fırkayı kurmuştur.⁸⁴ Daha sonra da Hâricî olmayan Müslümanların Kâfir olduğunu kabul eden Abdullah b. İbad'dan ayrılmıştır (65/684-685).⁸⁵ Ayrıca fırkanın kurucusunun Ziyad b. el-Asfer veya Nu'man b. Sufriye olduğuna dair rivayetler de vardır.⁸⁶

Fırkanın "Sufriyye" ismini alması hakkında genelde şu iki sebep zikredilir: Birincisi, kurucusu kabul edilen Abdullah b. es-Saffar'ın ismine isnad edilmesi, ikincisi de mensuplarının çok ibadet etmelerinden dolayı yüzlerinin sararması neticesinde "Sufri" (sararmış) ismini almaları.

Sufriyye Fırkası, Ezrakîlere ve İbâdîlere göre daha ılımlı olup diğer Müslümanlarla barış içinde yaşanabileceğini kabul etmiştir. Fırkanın temel özellikleri şunlardır:

1. Dinde ve itikatta sebat ettikleri sürece başka müslümanlara karşı yapılan savaştan geri kalanlar (Kaâde) Kâfir değildir.⁸⁷
2. Müşriklerin (kendilerine katılmayanların) çocuklarının ve kadınlarının öldürülmesi caiz değildir.⁸⁸
3. Takiyye (mezhebî itikadın gizlenmesi), sözle caiz olup amelde caiz değildir.⁸⁹
4. Hakkında şer'i bir had bulunan hırsızlık ve katl gibi günahları işleyenler, kâfir veya müşrik diye adlandırılmazlar. Bilakis, işledikleri amele istinaden katil veya sarik gibi isimlerle adlandırılırlar. Ama hakkında şer'i bir had bulunmayan, namazı terk gibi günahları işleyenler kâfir diye isimlendirilirler. Maamafih bu iki grup da mü'min

⁸⁴ İsfarayinî, s. 53; Haşimî, s. 235.

⁸⁵ Vida, "Sufriyye", İ.A., X, 782.

⁸⁶ A.g.m., X, 782.

⁸⁷ Şehristânî, I, 134.

⁸⁸ A.g.e., I, 134.

⁸⁹ A.g.e., I, 134.

olarak isimlendirilmez,⁹⁰ ancak valinin bunlara had uygulayıp kâfir olduklarına hükmetmesinden sonra kâfir diye isimlendirilirler.⁹¹

5. Dar-ı Takiyyede mü'min bir kadının kendi kavminden bir kâfir ile evlenmesi caizdir.⁹²
6. İsti'râzı (soru sorulmadan hasımların ve ailelerinin öldürülmesi) uygulamamışlardır.⁹³
7. Muhaliflerle veraset, onların arkasında namaz kılmak, onların kestiği hayvanların etini yemek ve onlarla beraber Hac yapmak caizdir.⁹⁴
8. Abdullah b. Saffar'a göre şirk iki çeşittir: Putlara itaat ve Şeytan'a itaat. Küfür iki çeşittir: Rububiyeti inkar ve nimete karşı nankörlük. Beraat iki çeşittir: Allah'ın koyduğu sınırları aşanlardan (günahkarlar) dan beraat ve inkar ehlinden beraattir. Bunlardan birincisi sünnet olup ikincisi farzdır.⁹⁵

Sufrîlerin imamlarından biri Ebu Bilal Mirdas idi. Ebu Bilal, salih bir kişi olup, Yezid b. Muaviye döneminde Basra yöresinde ortaya çıktı. İnsanlara saldırmaz, galip geldiği zaman devletin malından ihtiyacı kadarını alır, savaşmak istemezdi. Ubeydullah b. Ziyad, bir adam göndererek onu öldürttü. Mirdas'ın ölümünden sonra ise Sufrîler, İmran b. Hittan es-Sedusî'yi (V.84/703) imam olarak kabul ettiler. Bu şahıs, zahid bir şair olup, inancı uğruna İslam bölgelerini dolaşıp tebliğ yapardı.⁹⁶

Sufriyye fırkası ilk toplu isyan hareketine Temîm kabilesinden Sâlih b. Müserrih'in 76/695 yılında Dara'da giriştiği ve Salih'in ölümünden sonra da Şebib b. Yezid eş-Şeybânî tarafından idare edilen ayaklanma ile başlamıştır. Şebib b. Yezid'in mağlubiyetinden sonra Emevîler döneminin sonuna kadar sadece Dahhak b. Kays'ın isyanına (127/744-745) katılmış görünüyörlar.⁹⁷

⁹⁰ İsfarayinî, s. 53; Şehristânî, I, 134; Ebu Zehra, s. 80; Haşimî, s. 235.

⁹¹ İsfarayinî, s. 53; Ebu Zehra, s. 80; Haşimî, s. 235.

⁹² Şehristânî, I, 134.

⁹³ Vida, "Sufriyye", İ.A., X, 782; Williams, s. 288.

⁹⁴ Sabî, s. 178.

⁹⁵ Şehristânî, I, 134.

⁹⁶ Ebu Zehra, s. 80; Haşimî, s. 235.

⁹⁷ Vida, "Sufriyye", İ.A., X, 782.

Abbasîler döneminde el-Cezîre Bölgesi'ndeki ayaklanmaları ise çalışmamızın ana konusu olup ikinci bölümde ele alınacaktır.

el-Cezîre halkı, III./IX. asır içinde yavaş yavaş Hâricîliği terketmeye başladı. Hâricîliği terkeden halk –siyasi görüşleri hariç- Hâricîliğe en yakın olan ve ictihada yer vermeyen Hanbelî mezhebini, ondan sonra da Malikî mezhebini kabul etti. Bölge, bu suretle Sünnîleşmiş ancak, Hâricîlik de tamamen yok olmamış, bazı köylerde varlığını korumaya devam etmiştir. Halife el-Muktedir (295-320/908-932)'in Diyâru Rabâa ve Diyâru Bekr valiliği'ne atadığı Nasirü'd-Devle (318/930) zamanında Şafiî mezhebinin büyük fakihlerinden Ebu Abdillah Muhammed b. Beyan el-Kazrunî, Diyâru Bekr'e gelmiş ve kendi mezhebini yaymaya başlamıştır. XI. asrın sonlarında Diyarbakır'ın Türkler tarafından ele geçirilmesinden sonra Hanefî fakihleri de bölgeye gelmiş ve bu mezhep yayılıp güçlenmiştir. Böylece XII. asırda bölgede dört sünnî mezhep aynı anda yaşama imkanı bulmuştur. Ancak XIII. asrın ikinci yarısından itibaren bütün el-Cezîre'de Malikî ve Hanbelî mezhepleri sönerken Hanefî ve Şafiî mezhepleri kalmıştır. Hanefîlik, Osmanlı idaresinde devletin resmî mezhebi olduğundan daha fazla yaygınlaşmıştır. Günümüzde de bölge halkının özellikle de Türklerin çoğu Hanefîdir. Şafiîlik ise daha ziyade Kürtler arasında varlığını korumaktadır.⁹⁸

⁹⁸ Yınanç, “Diyarbakır”, İ.A., III, 611.

II. BÖLÜM

ABBASÎLER DÖNEMİNDE HÂRİCÎLER

Abbâsiler, Emevîleri yıkmak için yaptıkları çalışmalarda, devamlı olarak Ehl-i Beyt'in rızasına davet edip, malzeme olarak onlara yapılan zulmü dile getirdiler. Hilâfete geldiklerinde de ellerine geçirdikleri bu fırsatın temelini sağlamlaştırmak istediler. Bu sebeple Hilâfetin kendilerine ait bir hak olduğunu ve bunun Peygamber tarafından kendilerine miras bırakıldığını iddia ettiler. Peygamber'in varisi olma noktasında Hz. Ali'nin soyundan gelenleri dışladılar. Çünkü onlar Fatıma'nın soyundan geliyorlardı. Hz. Fatıma da bir kadın olduğundan varis olamazdı. Dolayısıyla varis olacak bir erkek çocuğu olmayan Hz. Peygamber'in mirası, amcası Abbas'a, ondan da çocuklarına geçmişti. Zaten Peygamber vefat ettiğinde de yanında sadece amcası Abbas bulunuyordu.

Şiiler, Abbasîlere karşı gizli veya açık birçok direniş gerçekleştirdiler. Çoğu zaman da etraflarında ciddi bir kalabalık toplamayı başardılar.

Hilâfetin kimin hakkı olduğu noktasında Hâricîler daha isabetli idi. Çünkü onlar, Hilâfetin liyakatli olan her Müminin hakkı olduğunu, nesebin önem taşımadığını savunuyordu. Fakat onlar da bütün enerjilerini Müslümanları tekfir etmekte, kanlarını helal sayıp onları öldürmekte harcadılar. Hatta onlardan bazıları kendilerinden olmayan Müslümanların kanını helal saymakla kalmayıp, onların ailelerinin kanını ve mallarını da helal saydılar. Hâricîler'in mücadelelerinde bu hususlar ön plana çıkınca davetlerindeki isabetler de bu düşüncelerinin gölgesinde kaldı.⁹⁹

Abbâsiler döneminde el-Cezîre bölgesinde meydana gelen Hâricî ayaklanmaları şunlardır:

2. 1. Bureyke el-Hâricî Ayaklanması (132/750)

Abbâsiler iktidara geldikleri gibi Emevîlere karşı uyguladıkları baskı politikası neticesinde yer yer ayaklanmalar meydana geldi. Ebu'l-Abbas es-

⁹⁹ Dayf, s. 26-33.

Seffah'ın Hilâfete geçişinin ilk yılında el-Cezîre bölgesindeki Abbâsi muhalifleri, Bureyke b. Humeyd eş-Şeybânî liderliğinde Halîfenin kardeşi Vali Ebu Ca'fer'e karşı ayaklandılar (132/750).¹⁰⁰ Ayaklananlar Harran'a yürüyüp Orada Seffah'ın 3.000 kişilik ordusuyla bekleyen Musa b. Ka'b'a saldırdılar. Cezîrelilerin yardımıyla Musa b. Ka'b'ı orada kuşattılar.

Emevîlerin Ermeniye Valisi İshak b. Müslim el-'Akîfî, son Emevî Halîfesi Mervan b. Muhammed'in yenildiğini duyunca Ermeniye'den ayrılıp Harran'a geldi. Hâricîlere katılıp halkı etrafına topladı. Musa b. Ka'b'ı yaklaşık iki ay muhasara ettiler. Ermeniye'deki Emevî Valisinin Harran'a gelip bu ayaklanmaya katılması, hareketin başlangıçta bir Hâricî ayaklanmasından çok yönetimden memnun olmayan kişilerin oluşturduğu bir halk hareketi olduğunu göstermektedir. Eğer bu hareket bir Hâricî ayaklanması olsaydı, ne Emevîleri temsil eden Vali bu harekete katılırdı, ne de hareket Valiyi kabul ederdi.

Ebu'l-Abbas es-Saffah isyanı bastırması için kardeşi Ebu Cafer'i gönderdi. Ebu Cafer yolda Rakka¹⁰¹ ve Karkısyaya¹⁰² uğradı. Her ikisinde de halk ayaklanmıştı. Kale kapılarını kapatıp Ebu Cafer'i içeri almadılar. Ebu Cafer Hacir'e geçti.¹⁰³ Ebu Cafer el-Mansur buraya gelince İshak b. Müslim ordusunu alıp Rûha'ya¹⁰⁴ geçti. Bu arada muhasara altında bulunan Musa b. Ka'b da kurtulup çıkmayı başardı ve Ebu Cafer'e katıldı. İshak b. Müslim, Emevîlerin Rakka Valisi kardeşi Bekkâr b. Müslim'i şimdi Mardin'e bağlı bir köy olan Dara (Oğuz)¹⁰⁵ ve Mardin'deki Rabîaoğulları'na gönderdi. O zamanlar Rabîaoğullarının lideri Bureyke adında bir Harûrî idi.¹⁰⁶ Bureyke liderliğindeki Rabîaoğulları ordusu ile Bekkar b. Müslim'in ordusu, ortak düşman olan Abbâsilere karşı birleşti. Ebu Cafer onlara saldırdı. Çıkan çatışmada Bureyke

¹⁰⁰ Zorlu, s.168.

¹⁰¹ Rakka: Fırat'ın doğusunda, Harran'a üç günlük mesafede bir şehirdir. Hamevî, III, 59.

¹⁰² Karkısyaya: Fırat'ın doğu yakasında Şam ile Hire arasında Diyâr-ı Rabîa'ya ait bir kasabadır. Bekrî, III, 1066.

¹⁰³ İbn Kesir, X, 53.

¹⁰⁴ Rûha: el-Cezîre'de Şam ile Musul arasında bir şehirdir. Hamevî, III, 106.

¹⁰⁵ Dara: Nusaybin ile Mardin arasında dağın eteğinde bir köydür. Hamevî, II, 418. Şimdiki adı Oğuz'dur.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr; V, 80.

öldürüldü (133/751).¹⁰⁷ Bekkar ise Rüha'da bulunan kardeşi İshak b. Müslim'e kaçtı. İshak, kardeşi Bekkar'ı Rüha'da bırakıp ordunun büyük kısmını da yanına alarak Sümeysat'a¹⁰⁸ kadar gitti. Burada durup karargahının etrafına hendek kazdırdı. Ebu Cafer ise Bekkar'ı Rüha'da kuşattı. Amcasının oğlu Abdullah b. Ali'yi de Sümeysat (Samsat) 'a gönderdi. İshak b. Müslim bu arada 60.000 kişi toplamıştı. Abdullah, İshak'ın üzerine yürüdü. Ebu Cafer de yetişti. İshak b. Müslim, son Emevî Halîfesi Mervan b. Muhammed'in öldürüldüğü haberinin doğru olduğunu öğrenince Ebu Cafer'den eman istedi.¹⁰⁹ Ebu Cafer de Emir'ül-Mü'minin'in onayıyla İshak'a eman verdi. Ayaklanmanın lideri olan Bureyke'nin öldürülmesiyle ayaklanma da dağıldı. Çünkü ayaklanma, tepkisel bir hareket olup ciddi bir altyapıdan mahrumdu. Bu özelliği, Hâricî ayaklanmalarının bir çoğunda görmek mümkündür.

Seffah, bu olaydan sonra kardeşi Ebu Cafer el-Mansur'u Cezîre, Azerbeycan ve Ermeniyye'ye vali olarak atadı. Ebu Cafer de kardeşi Seffah'tan sonra halife oluncaya kadar bu görevini sürdürdü.¹¹⁰

2. 2. Mülebbed b. Harmele Ayaklanması (137/754)

Mülebbed b. Harmele eş-Şeybânî, Musul'daki Rabîaoğullarından olup¹¹¹ Ebu Cafer el-Mansur döneminde çevresindeki yaklaşık 1.000 Hâricîyle beraber el-Cezîre'de ayaklandı¹¹² (137/754).¹¹³ Bu sırada Ebu Cafer el-Mansur'un Cezîre Valisi Humeyd b. Kahtaba idi.

İlkin el-Cezîre ribatından Bekkar el-Mervezi¹¹⁴ komutasında yaklaşık 1.000 kişilik bir ordu Mülebbed'in üzerine yürüdü. Mülebbed onlarla savaşıp yendi ve birçoğunu da öldürdü. Silahlarını ve bineklerini aldı. Bu galibiyeti müteakib Musul'a doğru ilerledi. Musul birlikleri Mülebbed'e karşı koymaya

¹⁰⁷ Taberi, IV, 359.

¹⁰⁸ Sümeysat: Fırat'ın batı kıyısında bir şehirdir. Hamevî, III, 258. Adıyaman iline bağlı Samsat ilçesi 1988 yılında Atatürk Baraj Göleti altında kaldı.

¹⁰⁹ Bu arada Mervan'ın ölümünün üzerinden 14 ay geçmiştir.

¹¹⁰ İbn Kesir, X, 53.

¹¹¹ Halife b. Hayyat, I, 417.

¹¹² İbn Kesir, I, 73.

¹¹³ Taberi, IV, 389; İbn Esir, V, 114.

¹¹⁴ Zorlu, s. 173.

çalıştılar ama yenilip dağıldılar. O da, savunmasız kalan Musul'a girerek Âmil Abdülhâmid b. Rib'i'yi şehirden kovdu.¹¹⁵ Sonra Yezid b. Hatim el-Mühellebî komutasında bir ordu geldi. Onlarla Mülebbed arasında Tikrit¹¹⁶ yakınlarında çok çetin bir savaş oldu. Mülebbed, onları da yenerek birçok komutanını öldürdü ve Yezid'in birlikte olduğu bir cariyeyi de esir aldı. Ebu Cafer el-Mansur, azadlısı Mühelhil b. Safvan'ı 2.000 kişilik seçkin bir orduyla gönderdi. Mülebbed onu da yenip ordugâhını talan etti. Mansur, bu kez Horasan komutanlarından Nezzar'ı gönderdi. Mülebbed, bu orduyu da yenip komutan Nezzar'ı öldürdü. Sonra Mansur, el-Cezîre amili Ziyad b. Mişkan'ı gönderdi. Mülebbed, Bâcerma'da karşılaştığı Ziyad b. Mişkan'ı da yendi. Ziyad, kaçmak zorunda kaldı. Sonra Halife Mansur, Ermeniye eski valisi Sâlih b. Subeyh'i güçlü bir orduyla gönderdi. Salih'in ordusunda çok sayıda atlı vardı. Mülebbed, Nusaybin¹¹⁷ ile Re'sü'l-Ayn (Ceylanpınar)¹¹⁸ arasında gerçekleştirdiği saldırıda onu da yendi. Sonra Mansur, el-Cezîre valisi Humeyd b. Kahtaba'yı gönderdi. Mülebbed, bu orduyu da yenince Humeyd eman diledi. Aralarındaki anlaşma gereği Humeyd 100.000 dirhem ödeyerek canını kurtarmış oldu.¹¹⁹

Mansur, Mülebbed'in galib olduğunu ve Humeyd'in eman istediğini duyunca Abdülcebbar b. Abdürrahman'ın kardeşi Abdülaziz'i, peşinden de Ziyad b. Mişkan'ı gönderdi. Mülebbed onlara 100 atlıyla bir tuzak hazırladı. Abdülaziz'in ordusu gelince saklandıkları yerden çıkıp savaştılar. Abdülaziz'in bütün askerlerini öldürdüler.¹²⁰

Sonra Mansur, Hazım b. Huzeyme'yi 8.000 atlıdan oluşan Mervü'r-Ruzlu¹²¹ bir orduyla Musul'a gönderdi.¹²² Hazım, Musul'a kadar geldi ve bazı adamlarını Mülebbed'e gönderdi. Mülebbed de Dicle'yi geçip Hazım'ın yanına

¹¹⁵ Zorlu, s. 173.

¹¹⁶ Tikrit: Dicle'nin batısında Bağdat ile Musul arasında bir şehirdir. Hamevî, II, 38.

¹¹⁷ Nusaybin: Musul-Şam ticaret yolu üzerinde, suyu ve bahçeleriyle ünlü bir şehirdir. Hamevî, V, 288.

¹¹⁸ Re'sü'l-Ayn: Harran ile Nusaybin arasında bir şehirdir. Hamevî, III, 14. Günümüzde halk arasında Ceylanpınar için de bu isim kullanılmaktadır. Ancak, asıl Re'sü'l-Ayn, Suriye sınırlarında olup Ceylanpınar'ın hemen bitişiğindedir.

¹¹⁹ Taberi, IV, 389.

¹²⁰ İbn Esîr, V, 116.

¹²¹ Mervurruz: Merv'in güneyinde bir şehir olup Merv'e göre daha küçüktür. Hamevî, V, 112.

¹²² Halife b. Hayyat, I, 417.

geldi. İki ordu savaş için birbirine yaklaşıncı Hazım, ordusunu düzene koydu. Öncü birliğe Fadle b. Nuaym'i, sağa Züheyr b. Muhammed'i, sola Ebu Hammad el-Abras'ı atayıp ortaya da kendisi geçti.

Hazım, o gün akşama kadar hep Mülebbed'i izledi. Akşam olunca geceleme için ara verdiler. Mülebbed, sabahleyin ordusuyla beraber Hazze köyüne doğru yoluna devam etti. Hazım da onu izliyordu. O gün de akşama kadar takib devam etti, gece ara verdiler. Sabah olunca Hazım, Mülebbed'in kaçmak istediğini düşünerek peşinden ayrılmadı. Mülebbed'in ordusu ise Hazım'ın terkettiği yerleri ele geçirip ordusunu arkadan kuşattı. Önce ordunun sağ, sonra da sol kolunu kuşattı ve Hazım'ın bulunduğu orta kısma yöneldi. Hazım'ın emriyle askerleri atlarından inip bütün hayvanlarını kestiler¹²³ ve kılıçlarla vuruşmaya başladılar. Ayrıca Hazım, Fadle b. Nuaym'a şöyle bir emir verdi: "Toz bulutu olup göz gözü görmeyince bir kısım arkadaşlarınızla atlarınızın yanına gidip onlara ok atın." Fadle, kendisine emredileni yaptı ve ok saldırısıyla kuşatmayı dağıttı. Hazım'ın askerleri sağ ve sol koldan dönmeye başladılar ve Mülebbed'in ordusunu ok yağmuruna tuttular. Mülebbed, yaklaşık 1.100 askeriyle beraber öldürüldü (138/756). Geri kalanlar ise kaçtı. Fadle onları takibe devam etti ve yakaladığı 150 kişiyi daha öldürdü.¹²⁴ Böylelikle Ebu Cafer el-Mansur için çok büyük bir sorun haline gelen Mülebbed b. Harmele ayaklanması bastırılmış oldu.

2. 3. Hassan b. Mücalid Ayaklanması (148/765)

Ebu Cafer el-Mansur dönemindeki bir diğer Hâricî ayaklanması da Hassan b. Mücalid b. Yahya b. Malik b. Ecda' el-Hemdânî liderliğindeki ayaklanmadır.

Hemdânoğulları, daha Mekke döneminde Resulullah'a gelerek müslüman olmuş ve ilk İslam fetihleri sırasında Irak ve Suriye cephelerinde savaşmışlardır. Bu fetihler neticesinde bazı Hemdânîler Kûfe'ye yerleşmiş ve Cemel ve Sıffîn savaşlarında Hz. Ali'nin yanında yer almışlardır. Liderleri Sa'd b. Kays, Sıffîn'de

¹²³ Hazım, askerlerine savaşmaktan başka bir alternatif bırakmamak için böyle bir yöneme başvurma ihtiyacı duymuş olmalıdır.

¹²⁴ İbnu'l-Esîr, V, 116-117.

aktif bir rol oynamış ve kabile, Hz. Ali tarafından bir çok övgü almıştır. Suriye'de Dımaşk, Humus ve Lazkiye'ye yerleşen Hemdânîler ise, Muâviye'nin ve Emevî idaresinin yanında yer alıp, çeşitli idarî ve askerî görevler üstlenmişlerdir. Kûfe'ye yerleşenler, Hz. Ali'den sonra onun çocukları ve Ehl-i beyt mensuplarıyla birlikte hareket ederek Emevîler'e karşı başlatılan çeşitli isyanlarda etkili olmuşlardır.¹²⁵

Hassan b. Mücalid, Musul yakınlarında el-Bafahhara¹²⁶ köyünde ayaklandı (148/765). Ebu Cafer el-Mansur, Hassan'ın Hâricî olduğunu duyunca, "Hemdân'dan bir Hâricî ha!" diyerek hayretini ifade etti. Çünkü Hemdânoğulları, Ali şiasıydı. Kendisine, "O, Hafs b. Eşyem'in¹²⁷ kızkardeşinin oğludur." dediler. Rivayetlere göre Hassan b. Mücalid, Hâricîlik düşüncesini Hâricî ulema ve fakihlerinden olan dayısı Hafs b. Eşyem'den,¹²⁸ başka bir rivayete göre de dedesi Yahya'dan almıştır.

Hassan ayaklanınca Musul askerleri, Musul valisi Sakr b. Necde komutasında onlarla karşılaştılar. Yapılan savaş sonucu Musul ordusu yenilip Musul Köprüsü'ne sığınmak zorunda kaldı. Hâricîler burada bulunan çarşığı yakıp yıktılar ve mallarını yağmaladılar. Hassan, buradan Rakka'ya gitti. Oradan da deniz yoluyla Sind'e ulaştı. Bu arada Hassan, Uman Hâricîler'i ile birleşip Uman'a yerleşmek istedi fakat Umanlılar kabul etmedi. Uman, Hâricîlerin İbadiyye kolunun hakimiyetindeydi. Halîfe Ebu'l-Abbas, 134/751 yılında burayı ele geçirip hakimiyetini sağladıysa da halkın İbadiyye'ye olan bağlılığı devam etti. Halîfe Mansur, hilafeti boyunca, asabiyet neticesi ortaya çıkan kabileler arasındaki çatışmalarda, taraflardan birini desteklemek suretiyle devlete yönelik çok güçlü hareketlerin oluşmasına engel olmuştur. Hassan b. Mücalid'in birleşme talebine Uman Hâricîlerinin olumlu cevap vermemesi de Mansur'un bu

¹²⁵ Fayda, "Hemdân", T.D.V.İ.A., XVII, 180.

¹²⁶ Bafahhara: Musul'un doğusunda, Ninova'ya bağlı bir köydür. Hamevî, I, 326.

¹²⁷ İbnu'n-Nedîm, I, 259.

¹²⁸ İbnu'l-Esîr, V, 185.

politikasının bir neticesidir.¹²⁹ Birleşme talebine olumsuz cevap alan Hassan, Musul'a geri döndü.

Vali Sakr, yanına Hasan b. Sâlih b. Hassan el-Hemdânî ve Bilal el-Kaysî'yi de alarak Hassan'ın üzerine yürüdü. İki ordu arasında meydana gelen savaşta Sakr yenildi. Hasan b. Sâlih ve Bilal el-Kaysî de esir edildi. Hassan, Kayslı olan Bilal'i öldürdü. Ama Hemdânlı olan Hasan'ı serbest bıraktı. Burada Hâricîler'in teoride reddetmelerine rağmen kültürlerinin temelini teşkil eden kabilecilik anlayışından kurtulamadıklarını görüyoruz. Bu olay, dönemin Hâricîleri arasında görüş ayrılığına sebep oldu. Kimi Hassan'ı haklı görürken, kimi de kabilecilikle itham etti. Hassan'ın ordusunun büyük bir kısmının bu olayda Hassan'ı haklı görmeleri de kabileciliğin etkisini koruduğunu göstermektedir. Yine de bu görüş ayrılığı, bölünmelere sebep oldu ve Hassan'ın bazı arkadaşları kendisinden ayrıldı.¹³⁰

Ebu Cafer el-Mansur Hâricîliğin kökünü kazımak için Musul'u kılıçtan geçirmeye niyetlendi. Ama halkın desteğini sağlamak için ulemaya ihtiyacı vardı. Bu konuda fetva almak amacıyla Ebu Hanîfe, İbn Ebi Leyla ve İbn Şübrüme'yi yanına çağırıldı. Onlara, "Musul halkı bana karşı ayaklanmamak üzere benimle anlaştılar. Aramızdaki anlaşmaya göre ayaklandıklarında kanları ve malları helal olacaktı. Buna rağmen şimdi ayaklandılar. Ne dersiniz?" diye sordu. Ebu Hanife sustu, diğer ikisi, "Onlar senin halkındır. Eğer affedersen sana yakışan budur. Fakat cezalandırırsan da onlar bunu hak etmişlerdir." şeklinde cevap verdiler. Bu arada Mansur, suskun duran Ebu Hanife'ye dönüp "suskun kaldın ey Şeyh, sen ne dersin?" diye sordu. Ebu Hanife, "Ey Emire'l-Mü'minin onlar sana sahip olmadıkları şeyi helal etmişler. Örneğin; bir kadın, yaptığı bir anlaşmada nikahı olmaksızın fercini helal saysa ona yaklaşmak caiz olur mu?" diye sorunca Mansur, "Hayır" dedi ve Musul'u kırıp geçirmek düşüncesinden vazgeçti fakat bir birlik sevk ederek Hassan'ın ayaklanmasına son verdi (148/765).¹³¹

¹²⁹ Zorlu, s. 189.

¹³⁰ İbnu'l-Esîr, V, 185.

¹³¹ Zorlu, s.187.

2. 4. Abdüsselam b. Haşim el-Yeşkûrî Ayaklanması (160/777)

Abdüsselam b. Haşim el-Yeşkûrî Halife Mehdi döneminde (160/777)¹³² el-Cezîre¹³³ bölgesinde ayaklandı. Ayaklanma merkezi başlangıçta Bâcerma¹³⁴ ve Kinnesrin¹³⁵ idi. Abdüsselam'ın kısa sürede taraftarı çoğalıp¹³⁶ gücü de artınca Nusaybin'e geldi. Orada, şehrin harac sorumlusu Benû Ca'fer'den Minhal b. İmran b. Kannan el-Kilabî vardı. Şehre girmemesi için Abdüsselam'a 20.000 dirhem gönderdi. Bu parayı alan Abdüsselam, Re'sü'l-Ayn'a yöneldi. Burada bulunan Benû Temîm kabilesi de Abdüsselam'ı şehre sokmayınca Âmid'e doğru yoluna devam etti. Orada, İsa b. Musa el-Horasanî ile karşılaştı. Buradaki çatışmada Abdüsselam'ın ordusu dağılmaya, adamları da kaçışmaya başladı. Abdüsselam, onlara şöyle seslendi: “Vallahi öldürmeye sizden başlayacağım. Çünkü siz savaştan kaçan kâfirlersiniz. Geri dönmezseniz yanına gideceğiniz kimseniz de yoktur.” Bu tehdit üzere ordu geri döndü. Meydana gelen çatışmada İsa b. Musa'nın ordusu mağlup oldu. Abdüsselam da yaptığı bir hamleyle İsa b. Musa'yı öldürdü.¹³⁷ Bundan başka da birçok komutan Abdüsselam tarafından yenilgiye uğratıldı. Son olarak Halife Mehdi, Şebîb b. Vac el-Mervürüzî komutasında 1.000 atlıdan oluşan bir ordu gönderdi. Bu ordudaki askerleri donattığı gibi her birine savaş öncesi 1.000'er dirhem verdi.¹³⁸ Şebîb'in ordusu Hâricîleri muhasara edince, Abdüsselam, Kinnesrin'e kaçtı. Şebîb onu takip ederek Kinnesrin'de yakalayıp öldürdü.¹³⁹ 160/777'da başlayan bu ayaklanma, Abbâsilerin iki yıl süren mücadeleleri sonucu Abdüsselam b. Haşim'in öldürülmesiyle bastırılmış oldu (162/779).¹⁴⁰

Abdüsselam'ın Amid'deki savaşta kaçan askerlerini geri döndürmek için yaptığı ve olumlu sonuç aldığı tehdit, bize, Hâricî ayaklanmalarının neden

¹³² Halife b. Hayyat, I, 443.

¹³³ İbnu'l-Esîr, V, 242; Fığlalı, “Hâricîler”, T.D.V.İ.A., XVI, 172.

¹³⁴ Bâcerma: el-Cezîre bölgesinde Rakka yakınlarındaki el-Belih'e bağlı bir köydür. Hamevî, I, 313.

¹³⁵ Kinnesrin: Halep'in güneyinde, Hale yakınlarında, Halep'e bir günlük mesafede bir köydür. Hamevî, IV, 404.

¹³⁶ İbn Kesir, X, 135.

¹³⁷ Halife b. Hayyat, I, 443.

¹³⁸ Taberi, IV, 564; İbn Tağrıberdi, II, 421; Büyük İslâm Tarihi, III, 360.

¹³⁹ Ebu'l-Ferec, VIII, 256; İbnu'l-Esîr, V, 242; Fığlalı, “Hâricîler”, T.D.V.İ.A., XVI, 172.

¹⁴⁰ İbn Kesir, X, 135; Zirikli, IV, 10.

liderlerinin ölümüyle sona erdiği ve uzun soluklu olmadığı konusunda bilgi vermektedir. Abdüselam'ın, "Geri dönmezseniz yanına gideceğiniz kimseniz de yoktur." sözünden anlaşılıyor ki, ayaklanmaya katılanlar, aslında bu işi sürdürmek isteyen bilinçli kimseler değildir ama gidecek yerleri olmadığından savaş kazanmaktan başka alternatifleri yoktu. Çünkü onlar, devletin nazarında asi idiler ve savaşı bıraktıkları anda yaptıklarının hesabını vereceklerdir. Ne halktan ne de devletten kendilerini destekleyecek birini bulamayacaklardır. Mücadele gerekçesi böyle tezahür eden bir ayaklanma da elbette ki uzun soluklu olmayacak ve zafer getirmeyecektir.

Mücadeleler devam ederken Halîfe Mehdi, Abdüselam'a şöyle bir mektup yazmıştı: "Şüphesiz ki Allah kendi ordusunu sevindirip, taraftarlarını hidayetle destekler. Davetine icabet edeni Cennetine koyar. Sakınanlara nimetini arttırır, asileri de intikamına hedef kılar. Yaptığın bunca azgınlıklara hayret ediyorum. Sana soruyorum: Neyin intikamını alacaksın? Allah'ın seni kınayacağı hak bir kelimeyle¹⁴¹ hüküm verdin, Allah'ın Halîfesine başkaldırarak ona itaatten el çektin. Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi Talib'e küfrederek ona karşı çıktın ve onun düşmanlarını sahiplenerek ayaklandın. Allah'a ve Peygamberine asi oldun. Elbette ki sen, "*Ben kimin mevlasıysam, Ali de onun mevlasıdır.*"¹⁴² hak sözünü de bilirsin. Ama bunu yalanlayıp yüz çeviriyorsun. Taraftarlarından yardım istedin ve sapıklıklarını sürdürdün. Artık yeter. Andolsun ki senin üzerine disiplinli ordular ve yenilmez komutanlar salacağım. Onlar senin birliğini bozacak ve işlerini darmadağın edeceklerdir. İstersen kendi iyiliğin için vazgeç, istersen de devam et."

Bu mektupta Halîfe, Hâricîler'in dini hassasiyetlerini bildiğinden, öncelikle yaptıkları işin meşru olmadığını vurgulamakta, daha sonra da tehdit etmektedir. Ama en önemli husus, devletin onları önemseyip muhatab almasıdır. Çünkü daha önceki tecrübelerden Hâricîler'i yenmenin kolay olmadığını anlamışlardı.

¹⁴¹ "La hükme illa lillah"(Allah'tan başka hüküm verecek kimse yoktur) sözü.

¹⁴² Tirmîzî, Menakıb, 3713. (Hadisi, Zeyd b. Erkam rivayet etmiştir.)

Abdüselam şöyle bir cevap yazdı: “Abdüselam b. Haşim'den Muhammed b. Abdillah'a: Selam hidayete tabi olanın, günahlardan sakınanın ve hakkı ayakta tutanın üzerine olsun. Sen ise ne hidayete tabi oldun, ne günahlardan sakındın ve ne de hakkı ayakta tuttun. Allah, gücü, kuvveti, rahmeti ve yardımıyla Ümmet-i Muhammed'i belirsiz hedefler içinde bırakmamıştır. Onları ıslah etmiş, yapmaları gereken şeyleri onlara bildirecek birini her zaman göndermiştir. Mektubunu aldım. Verdiğim düşmanlık kararına hayret etmişsin. Üzülme, seni içinde bulunduğun bu şaşkınlıkta bırakacak değilim. Gerçi sen bu söylediklerinle sadece kendini kandırıyorsun. Biliyorsun ki ben üzülerek böyle bir karar verdim ve ümmetten ayrıldım. Çünkü sen ümmeti başıboş bıraktın, hadleri uygulamadın, haklara riayet etmedin, zanlarınla ve vehimlerinle iş yaptın. Zamanını evinde geçirdin. Bir de yanına silahlarını, köpeklerini, kölelerini ve dostlarını da alarak ava gittin. Av bittiğinde de keyfine uyarak dostlarıyla yiyip-içip, şarkı söyleyip uyudun. Sübhanallah! Allah'ın Halifesi olduğunu iddia eden biri için ne fahiş şeyler! Arap olmayanların bile daha farklı bir davası olurdu. Sonra sen, konuştuğun zaman yalan söylersin, söz verdiğin zaman sözünde durmazsın. Mektubunda disiplinli askerleri ve yenilmez komutanları üzerime salacağını söylüyorsun. Allah senin birliğini bozsun, askerlerini hezimete uğratsın, komutanlarını da katletsin. Eğer saldırıp dediklerini yapmak istersen, bekliyoruz, gel. Senin “Mehdi” diye isimlendirilmen benim öfkemi arttırdı. Mehdi ismi ne güzel bir isimdir. Ama sen bu isimden ne kadar uzaksın. İnsanları sattın, içlerini kötülüklerle doldurdun. Kardeş olarak kabul ettiğin Ya'kub b. Davud¹⁴³ seni aldattı. Sen, onun davetine icabet ettin, O sana boyun eğdirdi, sen de itaat ettin. Söyle bana sen hangi dine göre yaşıyorsun ve hangi kitaba göre haklısın? Sen görevini bırakır, تنها bir yere çekilir veya bir bahçe seçip keyif çatar, bir bineğe binip kibirlenirsin. Tüm vaktini ava harcar, bir eğlence merasiminde ok atar, bir orduyu alıkoyar veya hapsedersin. Oysa sadece kan dökenlere kısas yapılır, zaniye had uygulanır, hırsızın eli kesilir. Hapistekileri de keyfine göre tutamaz, onlara keyfine göre muamele edemezsin. Ey azgın sen

¹⁴³ Yakub b. Davud, Mehdi'nin veziridir. Zehebi, V, 463; Dayf, s. 30.

bunların tümünü unuttun. Acaba bundan sonra da bir hayat yok mudur? Unutma gözüm üstünde olacak. Sonunda seni onaylayanları bırakıp karşında duranlara katılmak zorunda kalacaksın. Bunu, kendi gücümle yapmayı düşünmüyorum. Biliyorum ki fetih ancak Allah'ın elindedir. O, dilediği gibi hüküm verir. Ben ise sadece onun kullarından biriyim ve kendimi ondan koruyamam. Güç ve kuvvet sadece Allah'a mahsustur.”¹⁴⁴

Abdüsselam'ın hitap tarzı, Mehdi'yi Halife olarak görmediğini göstermektedir. Abdüsselam, eleştirilerini Halife'nin yönetimdeki gayrı İslâmi uygulamaları ve zaafı üzerinde yoğunlaştırıp kendisine meydan okumaktadır.

2. 5. Yâsîn et-Temîmî el-Mavsîlî Ayaklanması (168/784)

Halife Mehdi döneminde Musul'da Temîm kabilesinden Yâsîn adında bir Hâricî ayaklandı (168/784). Musul askerleriyle savaşıp onları yendi. Bu galibiyet neticesinde Diyâr-ı Rabîa ve Cezîre'nin büyük bir kısmını ele geçirdi. Daha sonra Mehdi Billah, merkezden Muhammed b. Ferruh ve Benû Dabbe'nin mevlası olan Herseme b. A'yen komutasında bir ordu gönderdi. Yâsîn ve bazı arkadaşları, öldürülene kadar çarpışmaya devam etti (168/784). Geri kalanlar da hezimete uğrayıp dağıldı.¹⁴⁵

2. 6. Hamza b. Mâlik Ayaklanması (169/785)

Hamza b. Malik el-Huzaî, Hadi döneminde Abbasi Halifelerinin takip ettiği mali siyaseti beğenmediği için Musul'da ayaklandı (169/785). Hamza b. Malik ile dönemin el-Cezîre Amili Mansur b. Ziyad'ın gönderdiği ordu, Musul yakınlarında karşılaştı. Meydana gelen savaşta Hamza, bu orduyu yenip mallarını ganimet olarak aldı.¹⁴⁶ Musul halkının desteklediği Hamza, bu zaferle daha da güçlenerek ayaklanmasını sürdürdü. Ancak daha sonra yanına gelen iki kişi önce

¹⁴⁴ Halife b. Hayyat, I, 443-445.

¹⁴⁵ İbn Esir, V, 257; Fığlalı, “Hâricîler”, T.D.V.İ.A., XVI, 172.

¹⁴⁶ İbn Esîr, V, 269.

dost görünerek güvenini sağladılar, sonra da onu ansızın öldürdüler.¹⁴⁷ Liderin öldürülmesiyle bu ayaklanma da sona ermiş oldu.¹⁴⁸

2. 7. Sahsah eş-Şeybânî Ayaklanması (171/787)

Harun Reşîd döneminde Benû Şeybân'dan Sahsah adlı bir Hâricî, el-Cezîre de ayaklandı (171/787).¹⁴⁹ O sıralar el-Cezîre Valisi Ebu Hüreyre idi. Sahsah, Ebu Hüreyre'nin gönderdiği orduyu yenerek Musul'a doğru ilerledi. Bâcerma yakınlarında Musul ordusuyla karşılaştı. Onlardan bir çoğunu öldürüp el-Cezîre'ye döndü ve Diyâr-ı Rabîa'yı ele geçirdi. Harun Reşîd başka bir ordu gönderdi.¹⁵⁰ Bu orduda bulunan Bezzar ve Davud b. İsmail, Sahsah'ı öldürüp ayaklanmayı basturdular (171/787).¹⁵¹ Harun Reşîd de el-Cezîre Valisi Ebu Hüreyre'yi azletti.

2. 8. Fadl el-Hâricî Ayaklanması (176/792)

Fadl el-Hâricî¹⁵² (veya Fudayl el-Hâricî),¹⁵³ Benû Şeybân'ın mevlası olan bir Hâricîdir. Harun Reşîd döneminde Nusaybin civarında¹⁵⁴ 20 atıyla ayaklanıp (176/792) Cizre'ye geldi. Cizre halkıyla kimseye dokunmamak şartıyla 100.000 dirheme anlaştı. Sonra Nusaybin'e 250 km. uzaklıkta bulunan Nu'man¹⁵⁵ şehrine gelip orada Benû Tağlib'den 12 kişiyi öldürdü. Sonra 500 kişiyle Nusaybin'e geldi. Önce kendisi kapıda durup arkadaşlarını içeri gönderdi. Sonra arkadaşları onu da Rum kapısından içeri aldılar. Nusaybin'i ele geçirip Dara'ya geçti. Onlarla 5.000 dirheme anlaşarak Âmid'e geldi. Onlarla 20.000 dirheme anlaşıp Meyyâfârikîn'e¹⁵⁶ geçerek onlarla da 10.000 dirheme anlaştı. Sonra Erzen'e geldi ve orada 20 gün kaldıktan sonra 20.000 dirheme anlaşıp Hal'at'a geldi. Orada

¹⁴⁷ Zirikli, II, 280.

¹⁴⁸ Fığlalı, "Hâricîler", T.D.V.İ.A., XVI, 172.

¹⁴⁹ İbnu'l-Esîr, V, 281. Halife b.Hayyat, bu tarihi 179 olarak vermektedir. I, 453.

¹⁵⁰ İbnu'l-Esîr, V, 281.

¹⁵¹ Halife b. Hayyat, I, 453.

¹⁵² Bu okunuş İbnu'l-Esîr'e göredir. V, 296.

¹⁵³ Bu okunuş Halife b. Hayat'a göredir. I, 454.

¹⁵⁴ İbnu'l-Esîr, V, 296.

¹⁵⁵ Nu'man: el-Cezîre'de Fırat yakınlarında bir beldedir. Hamevî, V, 293.

¹⁵⁶ Meyyâfârikîn: Diyâr-ı Bekr'de bir şehir olup şimdi Diyarbakır'a bağlı Silvan ilçesidir.

günlerce kaldıktan sonra 200 kişiyle Nusaybin'e döndü. Benû Ğanem'den Muammer b. İsa el-Abdi, 12.000 askeriyle Fadl'a saldırdı. Zap nehri yakınında meydana gelen çatışmada Fadl'ın ordusu Muammer'in ordusunu hezimeteye uğrattı. Muammer b. İsa'nın ordusundan bazıları Fadl'ı öldürmek için geri dönüp Fadl ve arkadaşlarını öldürdü (176/792).¹⁵⁷

Fadl, uğradığı yerlerin bir çoğu ile haraç karşılığı anlaşmış savaştanmıştır. Bölgedeki daha başka bazı Hâricî ayaklanmalarında da görülen bu tavrın sebepleri; hakimiyetlerini kabul ettirmek ve düşmanlarına yenilerini eklememektir.

Haraç aldıkları yerlerin ise buna razı olmalarının sebebi; hem yaşadıkları rahat hayatı parayla garanti etmenin daha kolay oluşu, hem de daha önceki tecrübelerden dolayı Hâricîlerden duydukları korku idi.

2. 9. Velîd b. Tarîf Ayaklanması (178/794)

Harun Reşîd dönemindeki bir diğer Hâricî ayaklanması da Velid b. Tarîf b. Salt b. Tarık b. Seyhan b. Amr b. Fidevkis b. Amr b. Malik eş-Şeybânî¹⁵⁸ liderliğindeki ayaklanmadır. Velîd'in diğer bir lakabı da eş-Şârî'dir. Hâricîler'e eş-Şârî¹⁵⁹ denilmesinin sebebi onların, "Biz, zalim yöneticilerden ayrılmakla nefsimizi cennet karşılığında Allah'a sattık" demelerindedir.¹⁶⁰

Harun Reşîd'in Ravh b. Salih adında bir sadaka memurunun Benû Tağlib tarafından öldürülmesi ve bunun öcünün kardeşi Hâtim b. Salih tarafından 171/787 yılında korkunç bir şekilde alınmasından yedi yıl sonra Tağlibîler, Velid b. Tarîf liderliğinde ayaklandılar.¹⁶¹

Velid b. Tarîf, kendi döneminde Şürâtın lideri olup cesaretiyle nam salmıştı.¹⁶² el-Cezîre'de Fırat'ın kıyısında 30 adamıyla ayaklandı (178/794).¹⁶³

¹⁵⁷ Halîfe b. Hayyat, I, 454-456.

¹⁵⁸ İbn Hallikan, IV, 31. (Başka bir rivayete göre ise Benû Tağlib'den bir komutanın oğludur. Zehebî, VIII, 231.)

¹⁵⁹ Şârî: Satıcılar anlamında olup, çoğulu "eş-Şürat"tır.

¹⁶⁰ Halîfe b. Hayyat, I, 450; İbn Hallikan, IV, 34.

¹⁶¹ Kindermann, Tağlib, İ.A., XI, 624.

¹⁶² ez-Zirikli, VIII, 120.

¹⁶³ İbnu'l-Esîr, V, 302; İbn Kesir, X, 171.

O sıralar el-Cezîre Valisi Abdülmelik b. Sâlih idi.¹⁶⁴ Velid, Nusaybin ve Habur¹⁶⁵ civarında oturuyordu.¹⁶⁶ Kısa sürede taraftarı çoğaldı; ciddi bir güce ve sayıya ulaştılar. Velid, Re'sü'l-Ayn'a doğru yola çıktı. Yolda Basra halkından Amr b. Mansur adında bir tüccarla karşılaştı. Amr'ın yanında Nastas adında bir de hıristiyan vardı. Velid, Re'sü'l-Ayn yakınlarında Amr'ı, Hâricîlği benimsemediği için öldürüp malına el koydu. Nastas'ı da serbest bıraktı. Hâricîler kendileri gibi düşünmeyen Müslümanları öldürmenin gerekliliğine inanıyorlardı; çünkü onlar müşrik idiler. Nastas'ı öldürmedi; çünkü o bir hıristiyan idi ve kendileri gibi düşünme zorunluluğu yoktu. Sonra Re'sü'l-Ayn'a geldi fakat içeri girmeyip Nusaybin'e doğru ilerledi.¹⁶⁷ Nusaybin'de Komutan İbrahim b. Hazım el-Hüzeyme'yi öldürdü.¹⁶⁸ Nusaybin'den Ermeniyye'ye geçip Hal'at'ı 20 gün kuşattı. Halk 30.000 dirhem fidyeye kendini kurtardı. Sonra Azerbeycan'a, Hulvan'a ve Sevad¹⁶⁹ arazisine gitti. Ardından Dicle'nin batısına geçip Beled¹⁷⁰ şehrine yöneldi. Oradan da 100.000 dirhem fidye alarak onlardan da vazgeçti.¹⁷¹ Sonra el-Cezîre'de faaliyetlerini sürdürmeye devam etti. Yetkililere şöyle sesleniyordu:

“Ben Velid b. Tarîf eş-Şârî,

Yenilmeyen bir arslanım.

Beni, zulmünü evimden çıkardı.¹⁷²

Velid, el-Cezîre Valisi Abdülmelik b. Salih'e saldırıp ordusunu Rakka'da muhasara edince Yahya b. Halid el-Bermeki, Harun Reşîd'e “Musa b. Hazım et-

¹⁶⁴ Ya'kûbî, II, 410.

¹⁶⁵ Habur: Re'sü'l-Ayn'da başlayıp Karkısy'a da biten, Fırat'a dökülen nehirdir. İbn Hallikan, IV, 34.

¹⁶⁶ Zirikli, VIII, 120.

¹⁶⁷ Halife b. Hayyat, I, 451.

¹⁶⁸ İbnu'l-Esîr, V, 302; Zehebi, IX, 292.

¹⁶⁹ Sevad : Kûfe etrafındaki yeşil topraklara verilen addır.

¹⁷⁰ Beled: Dicle kıyısında, Musul'un üst taraflarında eski bir şehirdir. Hamevî, I, 481.

¹⁷¹ İbnu'l-Esîr, V, 302.

¹⁷² el-Makdisî, IV, 101; İbn Hallikan, IV, 33. Bu ifadenin İbn Hallikan'da geçen orijinali şöyledir:

أنا الوليد بن طريف الشاري
قسورة لا يصطلي بناري
جوركم أخرجني من داري

Temîmi'yi görevlendir. Firavn'un da adı Velid idi ve Musa (A.S.) onu boğdu.”¹⁷³ dedi. Bunun üzerine Harun Reşîd, Musa b. Hazım et-Temîmi'yi güçlü bir orduyla gönderdi. Velid, onu karşıladı ve Musa'yı öldürüp ordusunu yendi. Bunun üzerine Harun Reşîd, Muammer b. İsa el-Abdi'yi gönderdi. Aralarında Diyâr-ı Rabîa'da çeşitli çatışmalar oldu. Sonunda Muammer'in ordusu da hezimete uğradı ve Muammer öldürüldü. Harun Reşîd “Bu işi ancak bir A'rabi olan Yezid b. Mezyed eş-Şeybânî halleder.” dedi ve Ma'n b. Zaide eş-Şeybânî'nin kardeşinin oğlu Yezid b. Mezyed b. Zaide eş-Şeybânî'yi gönderdi. Bir rivayete göre Harun Reşîd, Yezid'i Velid b. Tarîf ile savaşmaya gönderirken kendisine Hz. Ali'nin meşhur kılıcı Zülfikar'ı da verip, “Bu sana uğur getirsin” dedi.¹⁷⁴ Yezid b. Mezyed, meşhur komutanlardandı. Daha önce Ermeniye valisi idi. Harun Reşîd onu 172/788'de azletmişti. Sonra oraya tekrar atayıp Azerbeycan'ı da Ermeniye yönetimine ekledi. Harun Reşîd, Velid'e karşı Yezid'i gönderme kararını Yahya b. Halid el-Bermeki ile yaptığı iştişare sonucu vermişti.¹⁷⁵

İki ordu karşı karşıya gelince, Velid, Yezid'e “Ey Yezid! Zap suyunun kıyısında karşılaştığımızda başına gelecekleri biliyor musun?” diyerek kendine olan güvenini gösterip onu tehdit etti. Yezid ise Velid için planlar yapıyor ve onu aldatmak amacıyla ağır davranıyordu. Bunu yanlış yorumlayan Bermekîler, Yezid'e karşı gelip¹⁷⁶ Halîfeye, Yezid'in aralarındaki akrabalık yüzünden işi ağırdan aldığına dair bir mektup yazdılar. Çünkü ikisi de Vâiloğullarındandı. Harun Reşîd öfkelenerek şöyle bir mektup yazdı: “Emirü'l-Mü'minin Allah'a Yemin eder ki; eğer bir köle gönderseydim senin yaptığından daha fazla iş yapardı. Fakat sen hilekar ve akraba mutaassıbı bir adamsın. Andolsun ki, eğer onu öldürmeyi geciktirirsen senin kafanı bana getirecek birini göndereceğim.”¹⁷⁷ Bunu üzerine Yezid 179/795 yılının Ramazan ayının ilk Cuma gecesi

¹⁷³ İbn Hallikan, IV, 327.

¹⁷⁴ Zehebî, IV, 72.

¹⁷⁵ İbn Hallikan, IV, 327.

¹⁷⁶ Dîmeşkî, I, 288-289.

¹⁷⁷ İbn Hallikan, IV, 32.

Hadise'de¹⁷⁸ Velid'le çatıştı. O gün şiddetli bir susuzluk çekildi. Öyle ki insanlar yaş bitkileri ağızlarına alıp emerek bir nebze olsun susuzluklarını gidermeye çalışıyorlardı. Yezid, “Allahım bu çok şiddetli bir sıkıntıdır, bunu üzerimizden kaldır.” diye dua ediyordu. Arkadaşlarına dönüp “Anam babam size feda olsun. Karşımızdakiler Hâricîlerdir. Sadece bir hamle yaparlar. Sağlam durun, onların hamlesi bitince bu kez siz saldırın. Çünkü onlar bir defa hezimete uğrarlarsa artık geri dönmezler.” dedi. Gerçekten de dediği gibi oldu. Velid ve adamları bir hamle yaptı; Yezid'in ordusu buna dayandı. Sonra kendileri bir hamle yaptılar ve Velid'in ordusunu dağıttılar.

Rivayete göre Yezid b. Zaide'nin Esed adında babasına çok benzeyen bir oğlu vardı. Aralarındaki tek belirgin fark ise Yezid'in perçeminden başlayıp çenesine kadar devam eden bir yara iziydi. Esed kendi yüzünde de böyle bir yara izinin oluşmasını istiyordu. Bu savaşta Esed, yüzünden bir darbe aldı. Böylelikle o da babası gibi oldu. Ama oğlunun aldığı bu darbe, Yezid'e çok ağır geldi ve Velid'i izlemeye koyuldu. Sonunda yakalayıp kafasını kopardı.

Başka rivayetlere göre ise savaşın ikinci günü Yezid, Velid'e “Çık, ikimiz savaşılm, adamlarının arkasına gizlenmeye ihtiyacın olmamalı. Aramızda başka insanlar ölmesin” diye meydan okudu. Velid de “Vallahi haklısın” dedi ve ikisi karşılaştı. Yezid, Velid'i öldürüp kafasını kesti. Kesik kafayı oğlu Esed b. Yezid'e vererek bir mektupla beraber Harun Reşîd'e gönderdi (179/795).¹⁷⁹ Şair Bekr b. Nettah bu konuda şöyle der:

“Vâiloğullarını ancak Vâiloğulları öldürür.

Çünkü demiri, demirden başkası kesemez.”¹⁸⁰

Velid öldürüldüğünde, yanında kızkardeşi Faria da vardı. Yezid'in Velid'i öldürdüğü haberi Faria'ya ulaşınca Yezid'in ordusuna saldırdı. Yezid, “onu boşverin” dedi. Sonra atına bir mızrak vurdu ve, “ Allah belanı versin! Aşireti

¹⁷⁸ Hadise: Fırat yakınlarında olup “Hadisetü'n-Nure” diye bilinen yerdir. İbn Hallikan, VI, 328.

¹⁷⁹ Ya'kûbî, II, 410; İbn Hallikan, IV, 328.

¹⁸⁰ İbnu'l-Esîr, V, 302.

ikiye böldün. Defol git.” dedi.¹⁸¹ Faria, oradan ayrılırken öldürülen kardeşi için şöyle ağıt yakıyordu:

"Ey Habur Nehri'nin ağacı! Sana ne oluyor da yaprak açıyorsun?

Sanki sen Tarîf'in oğluna üzülmemiş gibisin.

O, öyle bir gençtir ki takva azığından başka bir şeyi sevmez,

Mızrak ve kılıçtan başka bir malı da sevmez.

O, cömertlik kendisinden razı olduğu müddetçe kendisiyle arkadaş kalacaktır,

O ölürse, cömertlik başka bir dosta razı olmaz.

Ey Tarîf'in oğlu! Seni bir gencimizi kaybeder gibi kaybettik,

Keşke senin yerine binlerce gencimizi feda etseydik.

O, ölünceye kadar düşmanın başını yarmaya,

Zayıfa iyilik yapmaya devam etti.

Ey millet! Ona, ölüme ve çürümeye karşı yardım ediniz.

Ondan sonra sallanmak isteyen yüzünüze dikkat ediniz.

Yıldızlar arasında batan dolunayın,

Batmaya azmeden güneşin,

Kabre taşınan arslanın imdadına koşunuz.

Allah'ın selamı devamlı onun üzerine olsun.

*Çünkü ben, ölümün her şerefli kimseyi altettiğini görüyorum.*¹⁸²

Yezid, kazandığı zaferden sonra Harun Reşîd'in yanına geldiğinde, Harun Reşîd onu ödüllendirip rütbesini yükseltti ve ona, "Ey Yezid, senin kavminden ne çok komutan varmış!" diye iltifatta bulundu. Yezid de, "Evet, onların büyüklüğü irsîdir" dedi.

Velid b. Tarîf öldürülüp ayaklanma bastırılınca Harun Reşîd, Ramazan ayında şükür umresine gitti. Umreden sonra dönüp Medine'de hac mevsimini bekledi ve insanlarla beraber Hac yaptı.¹⁸³

¹⁸¹ İbnu'l-Esîr, V, 303; İbn Hallikan, VI, 33.

¹⁸² Büyük İslam Tarihi, III, 361.

¹⁸³ Ebu'l-Ferec, IX, 38; İbnu'l-Esîr, V, 306.

2. 10. Hurâşe eş-Şeybânî Ayaklanması (179/796)

Harun Reşîd döneminde Velid b. Tarîf öldürülünce bir grup adamı Hurâşe¹⁸⁴ eş-Şeybânî'nin etrafında toplandı.¹⁸⁵ Bunlar, Hurâşe liderliğinde el-Cezîre'de tekrar ayaklandılar (179/796).

Hurâşe'nin ayaklanması bu özelliğiyle diğerlerinden farklıdır. Bölgedeki Hâricî ayaklanmaları genellikle bir liderin ortaya çıkmasıyla başlar; onun ölümüyle de sona ererdi. Bu ayaklanma ise Velid b. Tarîf ayaklanmasının bir devamı niteliğindedir. Velid'in ayaklanmasının bu kadar uzun sürmesi, onun diğer Hâricî liderlerden farklı olarak kültürel bir birikime sahip olması ve hareketini sadece tepkisel olmayan sağlam temeller üzerine kurmuş olmasındandır.

Hurâşe eş-Şeybânî, 179/796 yılında Sevad'a geldi. Oradan Bendeniceyn'e geçip Ömer b. İmran b. Cemil el-Fezzârî'yi öldürdü.¹⁸⁶ Sonra Dinever'e¹⁸⁷ geçip Leys ile karşılaştı. Leys'i yenip adamlarından yaklaşık 30 kişiyi öldürdü. Hurâşe, oradan Hulvan'a dönünce Leys, Hulvan¹⁸⁸ emiri Malik b. Ali el-Huzai'ye şöyle bir mektup gönderdi : “Hurâşe, yenik ve perişan bir vaziyette sana geliyor.” Mektubu alan Malik harekete geçmek için adamlarını topladı. Katibi ona, “Allah için söyle, henüz gelmemiş bir adam için ne bu hazırlık ve telaş?” diye sordu. Malik, “Ben onu canlı yakalayıp esir etmek istiyorum.” diye cevap verdi. Böylece Malik ve adamları 180/797 yılının Ramazan bayramından bir gün önce yola çıktılar. İki ordu Hulvan'a 30 km. mesafede Kındab denen yerde karşılaştı. Çıkan savaşta Hâricîlerden 45 kişi öldürüldü. Hâricîlerden biri Malik'i ağzından yaraladı ve yere düşürdü. Sonra da, “Komutanları öldü, yenildiler.” diye bağırdı. Bu haber üzerine Hâricîler cesaretlenip Malik'in adamlarının peşine düştüler ve yetiştiklerini öldürdüler.¹⁸⁹ O gün Malik'in adamlarından 150 kişi öldürüldü. Sonra Hurâşe, Şehrezur'a geldi. Oradaki esnaf toplanıp Hurâşe'den korunmak

¹⁸⁴ Halife b. Hayyat'ın Tarihi'nde “Cürâşe” diye geçer. I, 454.

¹⁸⁵ Ya'kûbî, II, 410-411; İbn Kesir, X, 175; Dimeşkî, I, 337.

¹⁸⁶ Halife b. Hayyat, I, 454.

¹⁸⁷ Dinever: Horasan'a bağlı bir kasabadır. İbn Kesir, X, 198.

¹⁸⁸ Hulvan: Bağdat yakınlarında bir şehirdir. Hamevî, II, 291.

¹⁸⁹ Halife b. Hayyat, I, 454.

için çevreye hendek kazdı. Hurâşe, onları 18 gün muhasara etti. Sonra Yahya b. Nadr ile yaptıkları bir anlaşma ile belli bir miktar mal karşılığı kuşatmayı kaldırdı. Oradan Sinbaz'a, sonra Nihavend¹⁹⁰ ve Hemdân'a geçti.

Fadl b. Yahya, İbrahim b. Cibril'i 2.000 askerle beraber gönderdi. İbrahim, Hurâşeyi aramaya koyuldu. Hurâşe, 180 adamıyla beraberken İbrahim'le karşılaştı. İki ordu arasında şiddetli bir çatışma oldu. Sa'doğullarından bir adam Hurâşe'nin üstüne atladı. Onu yaraladı ve kendi atının üstüne atıp kaçırmak istedi. Mızraklar üzerine yağmaya başladı. Mızraklardan biri atın kafasına isabet edince at yere yığıldı ve Hurâşe'nin adamları onu başka bir atın üstüne atıp kaçırdılar. O gün Hâricîlerden 150 kişi öldürüldü. İbrahim b. Cibril kalanları takip etti. Hurâşe acele edip Kasr-ı Lüsüs'a erken ulaştı. Burası karşılaştıkları yere 40 km. mesafede idi.

Hurâşe, Kasr-ı Lüsüs'tan Karmasin'e gitti. Oradan da Emirü'l-Mü'minin'in merasına döndü. Oradaki hayvanları gasp edip Şehrezur yoluna koyuldu. Hurâşe'nin adamlarından Ebu Behce diye birisi yakalandı. Hurâşe, 60 adamıyla beraber 350 km. yolu üç günde yürüyerek geldi. Geceyi Yahya b. Nadr'ın yanında geçirdi. Sonra Dicle'yi geçti. İbrahim b. Cibril Şehrezur'a geldi. Orada dört gün kaldı. Hayvanları telef oldu. O da Hurâşe'nin peşinden gitti. Sonra Hurâşe Enbar'a gelip Orada 18 gün kaldıktan sonra Kadisiyye'ye yöneldi. İbrahim b. Cibril ayrılıp gitti. Halid b. Yezid b. Hatim 2.000 kişilik ordusuyla harekete geçti. Azib'e gelince Hurâşe oradan ayrılıp Basra yoluna koyuldu ve İbrahim de peşinden gitti. Hurâşe, Subba' vadisine, oradan da Azib'e gitti. İbrahim dönüp Hurâşe'nin peşinden gitti. Sonra Hurâşe sırasıyla Kutkutane,¹⁹¹ Kasr-ı Mukatil,¹⁹² Aynu't-Temr¹⁹³ ve Berdan Vadisi'ne¹⁹⁴ gitti. İbrahim onu Semil'e kadar izledi. Orada Bekr b. Vâil kabilesinden insanlar vardı. İbrahim, onlardan Hurâşe'yi sordu. Kendisine "Buraya ikinci vakti geldi. Beş kişiyi

¹⁹⁰ Nihavend: Hemedân'ın güneyinde üç günlük mesafede bir şehirdir. Hamevî, V, 313.

¹⁹¹ Kutkutane: Kadisiyye ile Şam arasında bir yerdir. Hamevî, IV, 374.

¹⁹² Kasr-ı Mukatil: Kutkutane yakınlarında, Ayn et-Temr ile Şam arasında bir yerdir. Hamevî, IV, 364.

¹⁹³ Ayn et-Temr: Kûfe'nin batısında bir şehirdir. Hamevî, IV, 176.

¹⁹⁴ Berdan: Bağdat'a yaklaşık 35 km. mesafede bir köydür. Hamevî, I, 375.

öldürüp bizi de hapsedti. Karanlık çökünce de çekip gitti. Ama ne tarafa gittiğini bilmiyoruz.” diye cevap verdiler. İbrahim, Hurâşe’den bir haber almak amacıyla rehberlerini görevlendirdi. Rehberler, gece yarısı Hurâşe’nin Berdan Vadisi’ne döndüğü haberini getirdiler. Bunun üzerine İbrahim de Berdan Vadisi’ne doğru yola koyuldu. Hurâşe, bunu haber alınca Semil’e yöneldi. İbrahim de peşine takıldı. Sonra Hurâşe, Semil’e 10 km. uzaklıkta bulunan Rumanetan’da konakladı, oradan da Heyt’e doğru yola çıktı. İbrahim de onu takip etti. Çok karanlık bir gece olduğundan İbrahim’in rehberi yolu kaybetti. Bir de baktılar ki Heyt’e yaklaşık 90 km. uzakta bir yerdeler. İbrahim buradan çevrede atlılar olup olmadığını araştırması için bir adam gönderdi. Giden adam Hurâşe’nin adamlarından Müslim b. Bekkar b. Müslim el-Akili ile karşılaştı. Önce Hurâşe’yi gördüğünü inkar etti. Elçi kendisini sıkıştırdınca da, “Gel sana Hurâşe’nin yerini söyleyeyim.” dedi ve adamı alıp Hurâşe’nin yanına götürdü. Hurâşe uyuyordu. Hurâşe’yi ve 13 adamını orada öldürdüler. Hurâşe’nin ölüm haberi İbrahim’e ulaştığında o da Heyt’e geri döndü (180/797).¹⁹⁵

2. 11. Bilal eş-Şârî Ayaklanması (214/829)

Halîfe Me’mun, oğlu Abbas’ı Cezîre Valiliği’ne atayınca Bilal eş-Şârî ayaklandı (214/829). Me’mun ayaklanmayı bastırması için oğlu Abbas,¹⁹⁶ Ebu İshak¹⁹⁷ ve Harun b. Ebi Halef’i¹⁹⁸ Bilal’in üzerine gönderdi. Birleşen bu ordular Bilal’i öldürüp ayaklanmayı bastırdılar (214/829).

2. 12. Muhammed b. Amr eş-Şeybânî Ayaklanması (231/845)

Halîfe Vasık döneminde Muhammed b. Amr eş-Şeybânî el-Hâricî,¹⁹⁹ 300 veya 400 adamıyla²⁰⁰ Diyâr-ı Rabîa’da ayaklandı (231/845). Ayaklanmayı bastırmak için Ebu Said Muhammed b. Yusuf onu izlemeye başladı. Sincar’a,

¹⁹⁵ Halîfe b. Hayyat, I, 455-456; Taberi, IV, 644; İbnu'l-Esîr, V, 311; İbn Kesir, X, 175.

¹⁹⁶ İbnu'l-Esîr, V, 492.

¹⁹⁷ Ya’kûbî, II, 464.

¹⁹⁸ İbn Tağriberdi, II, 209.

¹⁹⁹ Ya’kûbî, II, 483.

²⁰⁰ Taberi’ye göre 13 kişi ile ayaklandı. V, 284.

oradan da Musul'a kaçtılar. Onları takip eden Ebu Said sonunda Muhammed b. Amr'ı esir alıp bir ineğin sırtında Nusaybin'e getirdi.²⁰¹

Ebu Said, yakaladığı Muhammed b. Amr'a ne yapacağını sormak için Vasık'a bir mektup gönderdi. Vasık ona şöyle cevap yazdı: “ Onu öldürmen gerekmez. O sağ olduğu sürece, hiçbir Hâricî ayaklanmaz.” Ebu Said de onu Bağdat Hapishanesi'ne gönderdi. Muhammed b. Amr, Vasık döneminde hep hapishanede kaldı.²⁰²

Başka bir rivayete göre ise Ebu Müslim et-Tûsî, Muhammed'e karşı harekete geçip adamlarından dördünü öldürdü. Muhammed'i de esir aldı ve Samerra'ya gönderdi. Oradan da Bağdat'a gönderip oradaki hapishaneye koydurdu. Arkadaşlarını ise öldürüp Babek Ormanı'nda gömdü (231/845).²⁰³

2. 13. Muhammed b. Ömer eş-Şârî Ayaklanması (248/862)

Halife Muntasır Billah döneminde Muhammed b. Ömer eş-Şârî Musul'da ayaklandı (248/862). Muntasır, ayaklanmayı bastırması için İshak b. Sabit el-Fer'ani'yi gönderdi. İshak, Muhammed b. Amr'ı birçok adamıyla beraber esir alıp hepsini öldürerek ayaklanmayı bastırmış oldu (248/862).²⁰⁴

2. 14. Ebu'l-Amud es-Sa'lebî Ayaklanması (248/862)

Halife Mustain Billah döneminde Ebu'l-Amud es-Sa'lebi Diyâr-ı Rabîa'da ayaklandı (248/862). Mustain Billah onun üzerine Ebu Cevr et-Türkî'yi (veya Kaçur el-Ferğânî'yi)²⁰⁵ gönderdi. İki ordu Kefertusa'da²⁰⁶ karşılaştı. Çatışma sonunda Ebu Amud 25 Rebiü'l-Evvel Cumartesi günü öldürüldü ve ayaklanma bastırılmış oldu. (248/862).²⁰⁷

²⁰¹ Ya'kûbî, II, 483.

²⁰² Ya'kûbî, II, 483.

²⁰³ Ebu Ferec, XI, 164.

²⁰⁴ Taberi, V, 353; Ebu Ferec, XII, 5; İbnu'l-Esîr, V, 321.

²⁰⁵ Ya'kûbî, II, 495.

²⁰⁶ Kefertusa: Dara ile Re'sü'l- 'Ayn arasında, Dara'ya yaklaşık 30 km. uzaklıkta bir köydür. Hamevî, IV, 468.

²⁰⁷ Ya'kûbî, II, 495; Taberi, V, 355; İbnu'l-Esîr, VI, 151.

2. 15. Müsavir b. Abdulhamid el-Becelî Ayaklanması (252/866)

Müsavir, Musul halkından, Şürâtn büyüklerinden cesur ve alim bir kişiydi. Tikrit yakınlarında Musul'a bağlı Bevazic köyünde ikamet ediyordu. el-Becîle kabilesinden olan Müsavir, Halife Mu'tez Billah döneminde, çevresine Araplardan ve Kürtlerden birçok kişiyi toplayıp 252/866 yılı Receb ayında ayaklandı.

Becîle kabilesi, İslam'dan önce Taif'e 120 km. kadar uzaklıktaki Tebâle ile Yemen'in yüksek dağlık kısımlarında, Bedevî bir hayat sürdüren putperest bir kavim idi. 10/632 yılında kabilenin reisi Celil b. Abdillan el-Becelî başkanlığında bir heyet Medine'ye gelerek Hz. Peygamber (S.A.V.) ile görüşüp Müslüman oldular. Hz. Peygamber'in vefatından sonra ise bazı Becelîler irtidat etti. Hz. Ebu Bekir onların üzerine bir ordu gönderdi ve kısa bir süre sonra irtidat edenlerin hepsi tekrar müslüman oldu. İslam fetihlerinde büyük rol oynayan Becelîler, Cerir başkanlığında bir heyetle Medine'ye gelerek, elde edilecek ganimetlerin dörtte birinin kendilerine verilmesi şartıyla Sâsânîlere karşı savaşmak üzere Irak'a gitmek istediler. Hz. Ömer onların bu teklifini kabul etti. Irak'a giden Becelîlerin çoğu Kûfe'ye, bir kısmı da Mekke, Basra, Dımeşk ve Endülüse yerleşti. Becîle kabilesi Sıffın Savaşında Hz. Ali'nin yanında yer aldı ama Muhelleb b. Ebu Sufre'ye yenilip dağıldı.²⁰⁸

Müsavir b. Abdillan'ın ayaklanmasının sebebi olarak İbnu'l-Esîr şu olayı nakleder: Musul polis teşkilatı, Benû İmran'ın elindeydi. Musul emirleri Hüseyin b. Bükeyr adında birini göreve almışlardı.²⁰⁹ Hüseyin, Müsavir'in Havsera adında bir oğlunu Hadisiyye'de²¹⁰ hapse attı. Havsera, yakışıklı bir çocuktü. Hüseyin onu gece hapisten çıkarıp kendi evine götürüyor, sabah geri getiriyordu. Havsera, Bevazic'de olan babasına bir mektup yazıp "Ben gündüz mahpusum

²⁰⁸ Fayda, "Becîle", T.D.V.İ.A., V, 287.

²⁰⁹ İbnu'l-Esîr, VI, 186.

²¹⁰ Hadisiyye: Dicle'nin Doğusunda Büyük Zap Suyu'na yakın, Musul'a bağlı bir köydür. Hamevî, II, 230.

gece gelinim” dedi. Müsavir, oğlunun fuhuşta kullanıldığına çok kızdı ve bir ordu hazırlamaya başladı. Kendisine çok kişi katıldı ve güçlü bir ayaklanma başladı.²¹¹

Ayaklananlar Hadisiyye’ye gidince Hüseyin b. Bükeyr saklandı. Müsavir oğlunu hapisten çıkardı. Etrafında Kürtlerden ve Araplardan çok kişi toplandı. Ayaklanmanın sebebi olan olay, şer’i bir suç olduğundan ve halkın her kesimi tarafından lanetlenen bir fiil olduğundan dolayı katılım yüksekti. Ayrıca bu olay, Hâricîler’in “bu yönetime karşı ayaklanmak gerekir” tezini de güçlendiriyordu. Ayaklananlar, Musul’a doğru gidip Musul’un doğusunda bir yerde konakladılar. Musul Valisi Ukbe b. Muhammed b. Cafer b. Muhammed b. el-Eş’as b. Ehbân el-Huzai idi. Müsavir’i öldürmeleri için iki adamını gönderdi. Onlar da Dicle’yi geçip Müsavir’in yanına geldiler ama Hâricîler tarafından öldürüldüler. Oğlunu kurtarmış olan Müsavir savaşmak istemedi ve geri döndü. Dönerken yanında götürdüğü oğlu Havsere şöyle diyordu:

*“Ben kendini Allah’a adanmış bir çocuktum,
Beni zulmünüz evimden çıkardı.”²¹²*

253/867 yılının Zilhicce ayında Müsavir 700 kişilik bir kuvvetle Bevacic’de tekrar ayaklandı. Bevacic valisi Bindar et-Taberî idi. Müsavir’in ayaklandığı ve Kerh-i Cüddan’a²¹³ gittiği haberi geldiğinde Horasan yolu Bindar ve Muzaffer b. Seysel’in elindeydi. Muzaffer, Bindar’a, Müsavir’e saldırmayı teklif etti. Bindar, “Bu gece bekleyelim. Yarın da bayramdır. Bayramı idrak ettikten sonra saldıralım.” dedi. Gece yarısı olduğunda Bindar, Müsavir’in daha erken davranacağından endişelenip harekete geçti. Müsavirin ordusuna yetişmek üzereyken adamlarından bazıları gece saldırmamayı ve beklemeyi teklif etti. O da, “Tamam, ortalık aydınlanana kadar bekleyelim.” dedi. Bu arada Hâricîler onları farkedip saldırıya geçtiler. Bindar et-Taberî’nin 300, Hâricîler’in ise 700 atlısı vardı. Savaş şiddetlenince Hâricîler bir hamle yapıp Bindar’ın adamlarından

²¹¹ İbnu'l-Esîr, VI, 186.

²¹² İbnu'l-Esîr, VI, 187.

²¹³ Kerh-i Cüddan: Irak topraklarında Şehrezur’a yakın bir beldedir. Hamevî, IV, 449.

birçoğunu öldürdüler. Bindar, ordusu bitene kadar direndi. Hâricîler onları tek tek kesiyorlardı. Yaklaşık 50 kişi kaçıp kurtuldu; ama Bindar kaçmadı. Onu da kesip kafasını yere diktiler.

Haber Muzaffer'e gelince Bağdat'a doğru yola çıktı. Müsavir de Hulvan'a gitti. Hulvan halkı Hâricîler'i istemeyince savaş çıktı. Bu savaşta Müsavir'in adamlarından bir grup öldürüldü. Hulvanlılardan ise 400 kişi ve Hulvanlılara yardım eden birçok Horasanlı hacı öldürüldü. Bu olaydan sonra Hâricîler oradan ayrıldı.²¹⁴

Müsavir b. Abdülhâmid, Musul'un birçok yerini ele geçirmişti. Musul Valisi Hasan b. Eyyub b. el-Hattab el-Adevî et-Tağlibî, ona karşı Hemdânî komutanlarının piri sayılan Hamdan b. Hamdun'un da içinde bulunduğu büyük bir ordu hazırladı. Ordu yola çıkıp Zap nehrini geçti. Müsavir, güzergahını değiştirip Vadiyu'r-Reyyat denen bir vadiye indi. Musul valisi Hasan, Müsavir'in peşini bırakmayıp takibe devam etti. Cemaziye'l-Evvel ayında karşılaştılar. Aralarında çok şiddetli bir savaş oldu. Musul ordusu, büyük bir kayıp vererek yenildi. Hasan ise kaçıp Hire'ye gitti. Muhammed b. Ali es-Seyyid de kurtuldu. Hâricîler, onu Hasan sanıp peşinden gittiler. Muhammed, Farisi, cesur bir savaşçıydı. Hâricîler Muhammed'le savaşıp onu da öldürdüler. Bu zaferden sonra Müsavir daha da güçlendi, namı büyüdü ve insanlar kendisinden daha çok çekinmeye başladı.²¹⁵

Musul ordusunu yenen Müsavir'in kendine olan güveni arttı ve Musul'a hareket etti. Musul girişinde Deyrü'l-A'la denen yerde konakladı. Şehrin emiri Abdullah b. Süleyman, Müsavir'e karşı zayıf olduğunu ve Musul halkının da kendisini müdafaa etmeyeceğini düşündüğünden –çünkü Musul halkı kendisine muhalif idi– direnmeyip saklanmayı tercih etti. Müsavir şehre girip şehrin emiri Abdullah'ın evini yaktı. Savaşmadan şehri ele geçirmiş oldu. Kendisine hiç kimse karşı koymadı. Halk Cuma namazı için toplanınca da Müsavir, büyük câmide minbere çıkıp hutbe okudu. Hutbesinde, “Allahım bizi ve vatanımızı

²¹⁴ İbnu'l-Esîr, VI, 190; İbn Kesir, XI, 12.

²¹⁵ İbnu'l-Esîr, VI, 195.

koru.” diye dua ediyordu. Hutbe okurken ve namaz kılariken Musul halkına güvenmediğinden silahlı adamları kendisini koruyordu. Musul’da daha fazla kalmaya cesaret edemedi ve oradan ayrılarak Hadisiyye’ye gitti. Çünkü orayı hicretine merkez edinmişti (255/869).²¹⁶

Daha sonra 256/870 yılında Müsavir’in ordusuyla Musa b. Boğa’nın ordusu Hanıkîn denen yerde çarpıştılar. Müsavir’in ordusu büyüktü. Musa’nın adamları ise 200 civarındaydı. Çarpışma sonucunda Musa’nın adamlarından birçoğu öldürüldü.²¹⁷

Müsavir, daha sonra Halîfenin ordusuyla Celula’da (Hanıkîn’e 35 km. uzaklıkta bir yer) karşılaşp onları da mağlub etti. Kazandığı bu galibiyetten sonra daha da güçlenerek Musul’a girdi (255/869). Halîfenin askerlerinden başka bir birlik daha saldırıya geçti ama onlar da yenildi.

257/871 yılında ise Müsavir önderliğindeki Hâricîler, günahkârın tevbesinin kabul olup olmayacağı konusunda ihtilafa düştüler. Müsavir, günahkârın tevbesinin kabul olacağını, Benû Züheyr el-Amravîlerden Ubeyde adında birisi ise kabul edilemeyeceğini savunuyordu. Ubeyde büyük bir ordu hazırlayıp Müsavir’e saldırdı. İki ordu Cemaziyelevvel ayında Musul yakınlarında Cüheyne denen yerde karşılaştı. Çatışma şiddetlenince Ubeyde’nin adamları atlarından inip ayaklarını kestiler. Çatışmanın sonunda Ubeyde’nin ordusu yenildi ve kendisi de öldürüldü.

Bu zefer neticesinde Müsavir, Irak’ın çoğunu hakimiyetine alıp zekatın Halîfeye gitmesini engellemiş oldu. Böylece Halîfenin önemli bir finansmanını kesip bu parayla kendi ordusunu techiz etti.²¹⁸ Halîfenin ordusunun erzakı azaldı. Müsavir’in, mallara el koyması ve Halîfenin hakimiyetini paylaşması yönetime çok ağır geldi. Bu sebeple Musa b. Boğa, Babikyal ve daha başkaları Müsavir’e karşı saldırıya geçtiler.²¹⁹

²¹⁶ A.g.e., VI, 205.

²¹⁷ A.g.e., VI, 227.

²¹⁸ Zirikli, VII, 213-214.

²¹⁹ İbnu'l-Esîr, VI, 219.

261/875 yılının Cemaziyelahir ayında Müsavir el-Hâricî, dönemin Horasan yolu sorumlusu Yahya b. Hıf's'ı öldürdü. Mesrur el-Buhlî, Müsavir'e karşı saldırıya geçti. Ebu Ahmed el-Mütevekkil de destek olunca Müsavir kaçmak zorunda kaldı.²²⁰

263/877 yılında Müsavir, Halîfenin gönderdiği orduyla karşılaşmak amacıyla Bevazic'den hareket etti. Müsavir'in adamları Şehrezur'da²²¹ bulunan Muhammed b. Harzad'a bir mektup yazıp ona liderliği teklif ettiler. Muhammed, çok ibadet eden biriydi. Bu teklifi kabul etmedi. Onlar da Eyyub b. Hayyan el-Varîki el-Becelî'ye bey'at ettiler. Muhammed, onlara bir mektup gönderip Müsavir'in, işini hakkıyla yaptığını, dolayısıyla onu bırakmalarını yazdı. Onlar da, “ Biz bu adama bey'at ettik ve yaptığımızdan dönmeyiz.” dediler. Muhammed kendisine bey'at edenlerle beraber onlara saldırdı. Çatışmada Eyyub b. Hayyan öldürüldü. Hâricîler de Muhammed b. Abdullah b. Yahya el-Varîki'ye bey'at ettiler. O da öldürülünce Harun b. Abdullah'a bey'at ettiler.²²²

20 Zilkade 263'te Halîfenin veziri Ubeydullah b. Yahya b. Hakan, Müsavir'e saldırdı. Savaş meydanında Reşîk adlı birisi Müsavir'in atına bir darbe vurdu ve Müsavir kafa üstü yere çakıldı. Bir müddet sonra da öldü (263/877). Namazını, Ebu Ahmed el-Muvaffak b. Mütevekkil kıldırdı.²²³

Ayrıca 257/871 yılında Ali b. Müsavir ile Benû Zühayr'den Tavk adında bir başka Hâricî birlikte ayaklandı. Yaklaşık 4.000 kişi toplayıp Ezrime'ye yürüdüler. Halk direnmeye çalıştı ama yenildi. Tavk, bakire bir cariye fey olarak alıp kendisiyle mescitte ilişkiye girince halkın tepkisini çekti. Bunun üzerine Hasan b. Eyyub b. Ahmed el-Adevi büyük bir ordu hazırlayıp Hâricîler'in üzerine yürüdü. Hasan, Tavk'ı öldürdü ve kafasını kesip Samerra'ya gönderdi.²²⁴ Böylece halkın desteğini kaybeden bu ayaklanma da bastırılmış oldu.

²²⁰ İbn Kesir, XI, 32.

²²¹ Şehrezur: Erbil ile Hemedân arasında bir kasabadır. Hamevî, III, 375.

²²² İbnu'l-Esîr, VI, 272.

²²³ İbn Kesir, XI, 36.

²²⁴ İbnu'l-Esîr, VI, 234; Haşimî, s. 204.

2. 16. Harun b. Abdillâh el-Becelî Ayaklanması (263/877)

Harun, Hâricîler'in Sufriyye kolundan olup,²²⁵ Halîfe Mu'temid Billah döneminde Müsavir b. Abdillâh el-Becelî'nin ölümünden sonra Hâricîler'in başına geçip ayaklandı (263/877). Kendisine bey'at edenler çoğalınca Musul çevresindeki yerleşim birimlerini kuşatıp haracını almaya başladı.²²⁶

267/881 yılında Hâricîler arasında bölünme oldu. Muhammed b. Harzad adında bir Hâricî, adamlarını toplayıp Harun'a saldırmak üzere yola çıktı ve Musul yakınlarında bir mahalle olan Vasıt'a kadar geldi. O, savaştan kaçma imkanı olmasın diye öküze biner ve çok ağır kıyafetler giyerdi. Çok ibadet eder, çıplak yere otururdu. Musul'a geldiğinde halk onu iyi bir şekilde karşıladı. Harun ise o sırada Muhammed'le savaşmak için Ma'lesiya'da adam topluyordu. Muhammed'in Musul'a geldiğini duyunca oraya doğru yola çıktı. Muhammed ile Şemrah köyü yakınlarında karşılaştılar. Aralarında meydana gelen çatışmada Harun yenildi. Yaklaşık 200 adamı öldürüldü. Harun, mağlub olarak Dicle'yi geçip Benû Tağlib'e doğru gitti. Benû Tağlib, Harun'un etrafında toplandı. Muhammed b. Harzad da geldiği yere geri gitti. Harun, aldığı bu destekle Hadisiyye'ye gitti. Orada da etrafına çok kişi toplayıp Muhammed'in adamlarıyla mektuplaştı. Onlar da Harun'a ısındılar ve birçoğu onun yanına geldi. Muhammed'in yanında sadece Şehrezur halkından Şemridiliyyeli bir aşiret kaldı. Bunda Muhammed'in kaba kişiliği de etkili olmuştu. Muhammed açısından bir diğer olumsuzluk da Şehrezur'da oluşuydu. Çünkü Şehrezur'daki Kürtlerle diğer kavimler arasında düşmanlık vardı. Yani şehirde karmaşa hakimdi. Harun ise Musul'daydı. Orada sukuneti sağlayıp adamlarına rahat bir ortam hazırladı. Muhammed'in adamları bunu görünce onlar da Harun'a meyletti. Muhammed ise Şehrezur'daki Celali Kürtlerine ve diğerlerine saldırdı. Kendisi öldürüldü. Böylece Harun, Hâricîlerin rakipsiz lideri oldu. Güçlendi; taraftarı çoğaldı ve birçok köy ve şehirde hakimiyeti ele geçirdi.²²⁷

²²⁵ İbnu'l-Esîr, VI, 385.

²²⁶ A.g.e., VI, 272.

²²⁷ İbnu'l-Esîr, VI, 306.

272/885 yılında Benû Şeybân ve beraberindekiler Musul'a inip şehri talan ettiler. Harun el-Hâricî de onlara karşı ordu topluyordu. Hamdan b. Hamdun et-Tağlibî'yi de kendisine katılmaya çağırıldı. Harun ve onun çağrısını kabul eden Hamdan Musul'a doğru yola çıkıp Dicle'nin doğusunda birleştiler. Birleşen iki ordu Hazir nehrine gidip Benû Şeybân mahallesine yaklaştılar. Onları Benû Şeybân'a ait öncü bir birlik karşıladı. Harun'un öncü birliğine saldırıp yendiler.²²⁸

282/895 yılında Mu'tazîd Billah Musul'da Nasr el-Kaşuri'yi zekat toplamak ve zekat memurlarını tayin etmek ile görevlendirmişti. Ma'siliyya'daki görevli, yanında Nasr'ın adamlarıyla birlikte Musul'a doğru giderken yolda bir grup Hâricînin saldırısına uğradı. O gün akşama kadar çatışma devam etti. Gece olunca ayrıldılar. Çatışmada Harun'un gözde adamlarından Cafer adında biri öldürüldü. Cafer'in ölümü Harun'a çok ağır geldi. Harun, buna karşılık şehri talan etmelerini emretti. Nasr, Harun'a bir mektup gönderip Halîfenin yakında olduğunu belirterek Harun'u tehdit etti. Mektubunda Halîfe'nin olaya el atması durumunda onu ve ordusunu helak edebilecek güçte olduğunu ve hiç kimseyle savaşmaktan geri kalmayacağını yazdı.

Harun, ona şöyle bir cevap yazdı: "Mektubunda bizi yenebilecek ordulardan bahsetmişsin. Allah'ın izniyle onlar bizi görünce bu sevdadan vazgeçeceklerdir. Bizimle beraber direnenlere ise Allah'ın takdir ettiğinden başka bir şey isabet etmeyecektir. Sen, Cafer'in kanının yerde kalacağını zannediyorsun. Hayır, Allah senin peşindedir. Perçeminden yakalayacak ve sana karşı hakka yardım edecektir. Bizi savaşla tehdit etme. Herşeyini topla ve gel. Allah'a yemin olsun ki size meydan okumamız kendimize olan güvenimizden değil, Rabbimize olan güvenimizdendir. Bahsettiğin sultanına gelince; o, zaten bize yakındır ve yaptıklarımızı da biliyor. Ama o, hiçbir eceli takdim veya tehir edemez, hiçbir rızkı genişletemez ve daraltamaz. Sen de Allah'ın izniyle bunu yakında anlayacaksın."

²²⁸ A.g.e., VI, 346.

Nasr, Harun'un bu mektubunu Mu'tazid'a ilette. Mu'tazid da Hasan b. Ali'yi Musul Valiliğine atayıp Hâricîleri bitirme emrini verdi. Ayrıca çevre vilayetlerin tümüne de Hasan b. Ali'ye itaat etmeleri emrini verdi. Hasan da askeri toplayıp Musul'a yöneldi. Zap suyunu geçince Hâricîlerle karşılaştılar. Aralarında çok şiddetli bir savaş oldu. Hâricîler Hasan'ın ordusunu dağıtmak için saldırıya geçtiler. Hasan, adamlarına yerlerinden ayrılmamalarını emretti. Onlar da bu emre uydular ve Hâricîleri geri püskürttüler. Hâricîler bu şekilde 17 hamle daha yaptı. Hasan'ın ordusunun sağ cenahı delindi ve bazı adamları öldürüldü. Ama Hasan sebat etti. Hâricîler doğrudan onun bulunduğu yere saldırdılar ama başarısız oldular. Adamları onun bu sebatını görünce yanına gidip direnmeye devam ettiler. Sonunda Hâricîleri çok kötü bir hezimete uğrattılar. Yenilen Hâricîler, savaş alanından kaçıp Azerbaycan'a sığındılar. Harun, ordusunun bu tavrına hayret ederek çöle yöneldi.

Harun, Benû Tağlib kabilesinin yanına, oradan Ma'lisiyya'ya oradan da tekrar çöle döndü. Sonra geri dönüp Dicle'yi geçerek Hire'ye oradan da tekrar çöle döndü.

Harun'un ordusu ise Mu'tazid'ın gücünü görünce kendisinden eman dilediler. O da onlara eman verdi. Yaklaşık 360 kişi Halîfeye sığındı. Harun'un çevresinde az bir grup kaldı. Onlar da öldürülene kadar Harun'la beraber köy köy dolaştılar.²²⁹

282/895 yılında Halîfe Mu'tazid, Tikrit'e gidip orada bir müddet kaldıktan sonra Hüseyin b. Hamdan et-Tağlibî'yi yanına çağırttı. Bir grup askeri yanına alıp Harun'u getirmesini emretti. Hüseyin bunun karşılığında Halîfe'den hapiste olan babasının serbest bırakılmasını talep etti. Halîfe de Hüseyin'in bu talebini kabul ederek onu gönderdi.

Hüseyin, Vasıf b. Müşir'i ve atlılardan seçtiği 300 kişiyi alarak yola çıktı. Hüseyin'in isteği üzerine Halîfe, Vasıf b. Müşir'e Hüseyin'e itaat etmesini emretti. Ordu Dicle'nin önüne geldiğinde Hüseyin, Vasıf'a ve diğer askerlerine şöyle dedi: "Burada bekleyin. Harun'un buradan başka çıkış yolu yoktur. Başka

²²⁹ İbnu'l-Esîr, VI, 380-381.

bir yerden kaçsa bile burayı terketmeyin. Ancak, yanınızdan geçerse veya benim öldürüldüğüme dair bir haber alırsanız o zaman ona engel olun.” Hüseyin b. Ali, verdiği bu emirlerden sonra Harun’a saldırdı.

Hüseyin b. Ali, Harun b. Abdillâh ile karşılaştı ve Harun’un ordusu yenildi. Her iki taraftan da çok sayıda asker öldü. Vasıf, ordusuyla beraber Hüseyin’in yerleştirdiği yerde üç gün bekledi. Adamları, “Burada çok bekledik. Biz olmadan Hüseyin onları yenemez. Biz de onun peşinden gidelim” dediler. Vasıf da onlara uydu ve Hüseyin’in peşinden gittiler. Mağlup olan Harun, Vasıf’ın terkettiği yere geldi ve karşıya geçti. Peşinden Hüseyin de geldi. Vasıf ve adamlarını orada bulamayınca onlara ne olduğunu anlayamadı. Hüseyin, Arap mahallelerinden birine gidip Vasıf’a ne olduğunu sordu. Önce konuşmadılar; ama Hüseyin onları tehdit edince Vasıf’ın, adamlarını alıp götürdüğünü söylediler. Hüseyin de Vasıf’ın peşinden gitti. Günler sonra ancak yetişebildi.

Harun, yaklaşık 100 kişiyle beraberdi. Hüseyin’den Allah için peşini bırakmasını istedi ve kendisine saldırmayacağı vaadinde bulundu. Hüseyin de onu serbest bıraktı. Verdiği söze rağmen Harun tekrar saldırdı. Hüseyin de geri dönüp bir hamle yaptı ve Harun’u esir alıp Mu’tazid’a getirdi.

Mu’tazid, Bağdat’a gidip Hüseyin b. Hamdan’ı oraya vali olarak atadı ve kendisini altın bir madalya ile taltif etti. Hüseyin’in babası Hamdan b. Hamdan’un ise salıverilmesi ve kendisine ihsanda bulunularak zenginleştirilmesi talimatını verdi.

Harun’u ise bir file bindirip teşhir etti. File bindirilirken kendisine dibace (kabartmalı ipek kumaş) giydirmek istediler. Harun bunu, haram olduğu gerekçesiyle reddetti ama zorla giydirdiler. İdam edildiğinde (282/895) şöyle haykırıyordu:

*“Allah’tan başka hüküm verecek yoktur, müşrikler istemese de...”*²³⁰

²³⁰ İbnu'l-Esîr, VI, 384-385.

2. 17. Sâlih b. Mahmud Ayaklanması (318/930)

el-Becîle kabilesinden Sâlih b. Mahmud, Halife Muktedir Billah döneminde Bevazic'de ayaklandı (318/930). Etrafına Benû Malik'ten bir grubu toplayıp Sincar'a gitti. Orayı muhasara edip yağmaladılar. Şehri ele geçirdikten sonra irâd ettiği hutbesinde bolca Allah'ı anıp, insanları haramlardan sakındırdı ve sonunda: “Şeyhayn'ı (Ebubekir ve Ömer'i) kabul ederiz. Habiseyn (Osman ve Ali)'den uzağız. Mest üzerine meshi de kabul etmiyoruz” dedi.²³¹

Daha sonra oradan ayrılıp Musul topraklarındaki Şecaciye'ye gitti. Oranın halkından öşür aldı. Orada bir müddet kaldıktan sonra Hadisiyye'ye gitti. Oradaki Müslümanlardan zekat, hıristiyanlardan ise cizye istedi. Halk bu isteğini reddedince aralarında savaş çıktı. Çıkan savaşta Salih'in adamlarından bir kısmı öldürüldü. Halk, Salih'in şehre girmesine engel oldu. O da batı tarafına gitti. Çıkan bu çatışmada Hadisiyyeliler Salih'in bir oğlunu esir almışlardı. Musul emiri Nasr b. Hamdan b. Hamdun onu kendilerinden alıp Musul'a götürdü.

Sâlih, oradan Sinn'e gitti. Sinn halkı Salih'le kendilerinden aldığı malları geri vermesi şartıyla anlaştı. Oradan Bevazic'e, sonra da Musul köylerinden Tell Husa'ya²³² gitti. Oradan Musul halkını tehdit eden mektuplar gönderip oğlunu istedi.

Sâlih, Musul'dan ayrılıp Selamiyye'ye gitti. Nasr b. Hamdan, bu yılın Şaban ayında onunla karşılaştı. Sâlih, kaçıp Bevazic'e gidince Nasr da peşinden gitti ve ona yetişti. Aralarında çıkan savaşta Salih'in adamlarından yaklaşık 100 kişi öldürüldü. Nasr'ın adamlarından da bir grup öldürüldü. Sâlih ve iki oğlu esir edildi. Nasr onları önce Musul'a, oradan da Bağdat'a götürdü (318/930).

2. 18. Ağar b. Matara Ayaklanması (318/930)

Halife Muktedir Billah döneminde Musul'da Ağar b. Matara et-Tağlibî adında bir Hâricî ayaklandı (318/930). Ağar, Attab b. Külsüm et-Tağlibî'nin oğluydu. Re'sü'l-Ayn civarında ayaklanıp yanındaki yaklaşık 2.000 kişiyle

²³¹ A.g.e., VII, 61; Watt, Khârijism, s. 385.

²³² Tell Husa: Büyük Zap Nehri yakınlarında Musul'a bağlı bir köydür. İbnu'l-Esîr, VII, 61.

Kefertusa'ya yöneldi. Orayı yağmalayıp halkı kılıçtan geçirdikten sonra Nusaybin'e gitti. Nusaybin yakınlarında konaklayıp yanına bir kısım askerini de alarak şehre girdi. Çıkan savaşta Ağar'ın ordusu yaklaşık 100 kişiyi öldürüp 1.000 kişiyi de esir aldı. Sonra esirleri 400'er dirhem karşılığı serbest bıraktı. Bu haber Diyâr-ı Rabîa emiri Nasirü'd-Devle'ye ulaşınca bunların üzerine bir ordu gönderdi. Nasirü'd-Devle'nin gönderdiği ordu Hâricîler'i yenerek Ağar b. Matara'yı esir alıp Bağdat'a götürdü (318/930).²³³ Böylece bu ayaklanma da sona ermiş oldu.

²³³ İbnu'l-Esîr, VII, 61-62.

SONUÇ

Hz. Ebu Bekir döneminde ilk belirtileri görülen, Hz. Osman döneminde düşünce olarak ortaya çıkıp ilk eylemlerini gerçekleştiren ve Hz. Ali döneminde de ümmetten tamamen kopan Hâricîler, ondan sonra da hiçbir iktidar ile barışmayıp tarih boyunca Müslümanlarla savaşmışlardır.

Hâricîlerin ilk isyanlarındaki temel savunuları “Hüküm vermeye Allah’tan başka hiç kimsenin yetkili olmadığı”dır. Daha sonraki ayaklanmalarına ise genellikle Halife ve valilerin keyfi uygulamaları ve adalete aykırı davranışları sebep olmuştur.

Aslında bu iddialar İslâm’ın özünde varolan hususlardı. Adalet, İslâm’ın temel ilkelerindendir. Gerek Hz. Peygamber, gerekse ondan sonraki iki Halife adaleti hakkıyla ayakta tuttular. Zaten Hâricîler’in de bu üçüne karşı bir eleştirileri olmamıştı. Hz. Osman dönemine gelindiğinde onun bu konuda zaafiyet gösterdiği genel bir kabuldu. Kendi akrabalarını kayırması herkes tarafından eleştirilmiştir. Ama o dönemde, sahâbîler tarafından yapılan eleştiriler yapıcı olmuştur. Devlet yönetiminden anlamayan ve her ne kadar şehirlerde yaşasalar da bir türlü sosyalleşemeyen bir takım kimseler bu tepkilerini çok sert bir şekilde dile getirdiler. Onlar tepkilerini dile getirirken ortamın şartlarını göz önünde bulunduramadılar. Kur’ân’ın hükümlerini çok yalın bir şekilde anlayıp sosyal olayları adeta matematiksel yollarla değerlendirdiler. Örneğin Sıffîn Savaşı’nda gerçekleşen tahkîm olayını şöyle değerlendirdiler: “Allah (C.C.) Kur’ân-ı Kerim’de “Hüküm ancak Allah’ındır”²³⁴ buyuruyor. Muaviye’nin ordusu da meşru Halîfeye karşı isyan etmiştir. Allah (C.C.) bunlarla savaşma emri²³⁵ vermişken Ali, bu emri bırakarak bunlar hakkındaki kararı hakemlere bırakmış ve insanların vereceği hükmü Allah’ın hükmüne tercih etmekle kâfir olmuştur.” İnsanların bu olay hakkındaki değerlendirmeleri Hâricîler için temel belirleyici olmuştur.

²³⁴ Yûsuf, 12/40.

²³⁵ Hucurat, 49/9.

Hâricîler'in ümmet tarafından kabul görmemesinin bir diğer sebebi de bütün savaşlarını Müslümanlara karşı vermeleri idi. Müslümanların geçmişteki bazı olay ve kişiler hakkındaki değerlendirmelerini temel alarak onların Müslüman veya Kâfir olduklarına karar veriyorlardı. Bu ayaklanmaları gerçekleştirenlerin temel hedefi münkerden nehiy değil, onu tamamen yok etmek olarak kendini göstermiştir.

Hâricî ayaklanmaları, Emevîler döneminde bütün hızıyla devam etmiştir. Bu ayaklanmalarda Emevî Halife ve valilerinin keyfi uygulamaları ve gayrı İslâmî kararları da kamçılayıcı olmuştur. Emevîler, Hâricîler'e karşı çok sert mücadelelerde bulunmuşlar ama aynı zamanda Haşimoğulları'na karşı da mücadele etmek zorunda olmaları, onların Hâricîler'i tamamen yok etmelerine mani olmuştur. Emevîler dönemindeki kadar güçlü olmasa da Abbâsiler döneminde de ayaklanmalar devam etmiştir. Bu dönemde ayaklanmaların el-Cezîre bölgesinde yoğunlaşmasında bölgenin etnik yapısının büyük katkısı olmuştur. Bölge insanının hilâfet merkezinden uzak oluşundan kaynaklanan, iktidarın nimetlerinden mahrum olması ayaklanmaların burada yoğunlaşmasının bir sebebidir.

Buradaki ayaklanmaların çoğunun lideri Benû Şeybân kabilesindedir. Şeybânoğulları, Rabâaoğulları kabilesinin bir kolu olup, Musul çevresinde çadırlarda konaklayan Bedevî kabilelerinin sayıca ve kuvvetçe en büyüklerinden biridir. Bu sebeple el-Cezîre'deki Hâricîlik hareketi genellikle Diyâr-ı Rabâ'a'da Şeybânoğulları arasında kabul görmüştür. 252-282/866-895 yılları arasında bölgedeki iki ayaklanmanın el-Becîle kabilesinin liderliğinde olması, Becelîlerin de Hâricîliği benimsemelerinin ve bölgede Şeybânoğulları'nın eski gücünü kaybetmelerinin bir sonucudur.

Bu ayaklanmalarda dikkat çeken bir diğer husus da şudur: Hâricîler, ayaklanmalarında genellikle uzlaşmaya yanaşmamışlardır. Tek şartları Halifenin ve/veya valinin azli olmuştur. Ama bölgede uğradıkları bazı yerlerle para karşılığı anlaşma sağlayıp savaşmadan orayı terketmişlerdir. Bu tavırlarının temel sebebi kendileriyle savaşmak istemeyen insanlardan belli bir miktar para alarak

hakimiyetlerini kabul ettirmek ve düşmanlarına bir yenisini eklememektir. Ama burada ayaklananların ekonomik durumunu da gözardı etmemek gerekir. Ayaklanmaya katılanlar genelde fakir insanlardı. Hem kendilerinin paraya ihtiyaçları vardı, hem de ordunun techizi için para gerekiyordu. Asîlerin fakir kimselerden oluşması, bize şu fikri de vermektedir: Hâricî liderler, devletin – özellikle- ekonomik açıdan adaletsizliklerini fakir kesime anlattıklarında taraftar bulmaları kolay oluyordu. Bu fakir insanlar, iktidar çarkının dışında olduklarından kaybedecek fazla bir şeyleri de yoktu. Fakir bölgelerde yaşayan insanlar genelde eğitimsiz olurlar. Bu eğitimsiz ve saf duygularla İslâm'ı kabul eden insanlar düz bir mantıkla kendilerine sunulan Kur'ân hükümlerini sağlıklı bir şekilde yorumlamaktan yoksun idiler. Kanayan bu yaralarını gündeme getirip yönetime karşı gelmenin dini bir vecibe olduğunu anlatan insanlara katılmak çok kolay oluyordu. Yaptıklarının dinî bir gereklilik olduğuna inandıklarından dolayı da kendi güçlerine bakmaksızın ayaklanmaya katılıyorlardı.

Ayaklanmaların başlangıç noktası, çoğu zaman yönetimin İslâm dışı somut bir uygulaması veya ehil olmayan bir halife veya valinin iş başına gelmesi oluyordu.

Ayaklanmalar, kültürel birikimden yoksun ve genellikle tepkisel olduğundan kalıcı değildi. Birkaç istisna hariç, birbirinin devamı niteliğinde de değildir. Bu ayaklanmaların gücü ve istikrarı, liderinin şahsiyetine bağlıdır. Çoğu zaman isyanın devlet için tehlikeli bir boyuta ulaştığı bir anda liderin öldürülmesiyle ayaklanmanın bastırıldığını ve yok olup gittiğini görüyoruz. Hemen hemen el-Cezîre bölgesindeki bütün Hâricî ayaklanmalarının takip ettiği senaryo budur.

Hâricîler, ayaklanmalarında geçici de olsa zaman zaman bazı başarılar elde etmiş, birçok komutanı yenmişlerdir. Çünkü onlar göçebe hayatı yaşadıklarından iyi birer savaşçı idiler. Ayrıca onların tebliğde en iyi işledikleri kavram, "şehadet" idi. Mensupları, yaptıkları işin Allah yolunda yapılmış bir cihad olduğuna inandıkları için ölüme (şehadete) gitmekten çekinmiyorlardı.

Ayaklanmaların çıkış noktasının çoğu zaman yönetimin onlara göre gayr-ı İslamî bir tavrı olması da Hâricîlerin bu tutumunu besleyen temel etken idi.

Abbâsiler dönemindeki Hâricî ayaklanmaları tepkisel hareketler olduğundan pratikte hiçbir iyileştirme getirmemiş, ama bu proteso hareketlerine iştirak eden Hâricîlere, birşeylere ulaşıyormuş duygusu vermiş ve onların şehadet iştiağıyla psikolojik tatmin duygusu elde etmeleri sonucunu doğurmuştur.

Kaynaklarda Abbasîler döneminde el-Cezîre bölgesinde tespit edebildiğimiz en son ayaklanma Ağar b. Matara ayaklanması (318/930)'dır. Bu tarihten sonra bölgede Hâricî ayaklanmalarının olmaması, bölgenin siyasi ve demografik yapısında meydana gelen değişikliklerle izah edilebilir.

254/868 yılında Halîfe Mu'temid tarafından Ermeniyye ve Diyâru Bekr valiliğine atanan Ebu Musa b. Şeyh b. Selîl eş-Şeybânî, isyan ederek Şeyhoğulları emirliğini kurdu. Yaklaşık 30 yıl süren bu emirlik Şeybânîlilerin Hâricîlere olan desteğini azaltmış, 285/899 yılında Halîfe Mu'tazîd'ın Amîd'i ele geçirerek şehrin asîlere bir sığınak olmasını engellemesi, Şeybânîoğullarının hakimiyetini dolayısıyla da Hâricî faaliyetlerini daha da kısıtlamıştır.

Tağlib kabilesinden Hamdan b. Hamdun, Harun b. Abdillâh el-Becelî ayaklanmasını (263/877) desteklemiştir. Ancak 281/894 yılında Halîfe Mu'tazîd tarafından tutuklanarak hapsedilmiştir. Hamdan'ın oğlu Hüseyin, 283/896'da Halîfeyle, babasının serbest bırakılması şartıyla anlaşarak Hâricîlere karşı savaşmış ve Harun'u yenmiştir. Bu zafer neticesinde Hüseyin, Bağdat'a vali yapılmış, babası da serbest bırakılmıştı. Böylelikle Hâricîlerin önemli bir desteği de devlet tarafına geçmiş oldu. Gerek Hamdanîlerin gerekse Şeyhoğullarının yönetime geçmesi birçok ayaklanma gerekçesini de ortadan kaldırmış oluyordu.

Bu süreç içinde bölge halkının bir kısmı da şehirleşmiş ve uysallaşmıştır. Ayrıca el-Cezîre halkının III./IX. yüzyıldan itibaren sünîleşmeye başlamış olması da Hâricî faaliyetlerinin kesilmesine sebep olmuştur.

E K L E R

		AYAKLANMALARIN TASNIFI				
	AYAKLANMA LİDERİ	DÖNEMİN HALİFESİ	AYK.TAR.	ÖLÜM TAR.	KABİLESİ	FAALİYET ALANI
1	Bureyke el-Harici	Ebu'l-Abbas es-Seffah	132/750	133/751	Benu Şeyban	Diyar-ı Mudar
2	Mülebbed b. Harmele	Ebu Ca'fer Mansur	137/754	138/756	Benu Şeyban	Diyar-ı Rabia
3	Hassan b. Mücalid	Ebu Ca'fer Mansur	148/765	148/765	Benu Hemandan	Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rabia
4	Abdü's-Selam b. Haşim	Muhammed el-Mehdi	160/777	162/779	Benu Rabia	Diyar-ı Bekr
5	Yasin et-Temimi	Muhammed el-Mehdi	168/784	168/784	Benu Temim	Diyar-ı Rabia
6	Hamza b. Malik	Musa el-Hadi	169/785	169/785	Benu Huzaa	Diyar-ı Rabia
7	Sahsah eş-Şeybani	Harun Reşid	171/787	171/787	Benu Şeyban	Diyar-ı Rabia
8	Fadl el-Harici	Harun Reşid	176/792	176/792	Benu Şeyban	Diyar-ı Rabia ve Diyar-ı Bekr
9	Velid b. Tarif	Harun Reşid	178/794	179/795	Benu Şeyban	Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rabia
10	Huraşe eş-Şeybani	Harun Reşid	179/796	180/797	Benu Şeyban	Diyar-ı Rabia
11	Bilal eş-Şari	Me'mun	214/829	214/829	Benu Ğassan	Diyar-ı Rabia
12	Muhammed b. Amr eş-Şeybani	Vasık	231/845	231/845	Benu Şeyban	Diyar-ı Rabia
13	Muhammed b. Ömer eş-Şari	Muntasır Billah	248/862	248/862	Tesbit edemedik	Diyar-ı Rabia
14	Ebu'l-Amud es-Sa'lebi	Mustain Billah	248/862	248/862	Benu Sa'lebe	Diyar-ı Rabia
15	Musavir b. Abdulhamid	Mu'tez Billah	252/866	263/877	el- Becîle	Diyar-ı Rabia
16	Harun b. Abdillan	Mu'temid Billah	263/877	282/895	el- Becîle	Diyar-ı Rabia
17	Salih b. Mahmud	Muktedir Billah	318/930	318/930	el- Becîle	Diyar-ı Rabia
18	Ağar b.Matara	Muktedir Billah	318/930	318/930	Benu Tağlib	Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rabia

Tablo 1. Ayaklanmaların kabile ve bölgelere göre tasnifi

BİBLİYOGRAFYA

- Ana Britannica, "*el-Cezire*", I-XXII, Hürriyet Yayınları, VII, 420, İstanbul (t.y.).
- Bekrî, Abdullah b. Abdülaziz (487/1094), *Mu'cemu Ma İsta'cem min Esmâ'îl-Bilad ve'l-Mevâdî*, I-IV, Thk.: Mustafa es-Sekka, 3. Baskı, Beyrut 1403/1983.
- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Futuhu'l-Büldan*, Thk.:Rıdvan Muhammed Rıdvan, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali (816/1413), *et-Ta'rîfât*, Thk.: İbrahim el-Ebyârî, Darü'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1405/1985.
- Demircan, Adnan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul 1993.
- Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000.
- İslam Tarihi Raşid Halifeler Dönemi*, A-Dem Yayınları, Şanlıurfa 2001.
- "*Diyâru Bekr'de Hâricî İsyanları*", *I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildiriler*, İzmir 2004.
- "*Hâricîlik Hareketinin Doğuşu*", (yayınlanmamış çalışma).
- Dayf, Şevkî, *el-Asrû'l-Abbasiyyü'l-Evvel*, Darü'l-maarif, 6. Baskı, Mısır (t.y.).
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, (t.y.).
- Ebu Bekr İbnu'l-Arabî, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meafirî el-Malikî (537/1143), *el-'Avâsım mine'l-Kavâsım fî Tahkîk-i Mavkifi's-Sahabe Ba'de Vefati'n-Nebiyi*, Thk.: Muhammed Cemil Ğazî, 8. Baskı, Darü'l-Ceyl, Beyrut 1407/1987.
- Ebu Zehra, Muhammed (1974), *İslamda İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, Trc.: Sıbğatullah Kaya, Anka Yayıncılık, (t.y.).
- Fayda, Mustafa, "*Becîle*", T.D.V.İ.A., V, 287, İstanbul 1992.
- "*Hemdân*", T.D.V.İ.A., XVII, 179-180, İstanbul 1998.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, "*Hâricîler*", T.D.V.İ.A., XVI, 169-175, İstanbul 1997.
- Göyünç, Nejat, "*Diyarbakır*", T.D.V.İ.A., IX, 464-469, İstanbul 1994.
- Halîfe b. Hayyat, Ebu Ömer el-Leysî el-Asferî (240/854), *Tarîh-ü Halîfe b. Hayyat*, Thk.: Ekrem Ziya el-Umerî, 2. Baskı, Darü'l-Kalem, Dimeşk 1397/1977.
- el-Hâmevî, Yakut b. Abdillâh (626/1229), *Mu'cemü'l-Büldan*, I-V, Darü'l-Fikr, Beyrut (t.y.)
- Haşimî, Ali b. Hüseyin, (1396/1976) *Vak'atü'n-Nehrevan evi'l-Havarîc*, Müessesetü'l-Müfid, Beyrut, (t.y.).
- Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi*, 3. Baskı, Bizim Büro Basımevi, Ankara 1999.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (597/1201), *el-Muntazam fî Tarîh'l-Müluki ve'l-Ümem*, I-XII, Thk.: Muhammed ve Mustafa Abdülkadir Ata, 1. Baskı, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1412/1992.
- İbnu'l-Esîr, Muhammed b. Muhammed b. Abdu'l-Vahid eş-Şeybânî (630/1233), *el-Kamil fî't-Tarih*, I-X, Thk.: Ebu'l-Fida Abdullah el-Kâdî, 2. Baskı, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1995.
- İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (681/1282), *Vefayâtü'l-A'yan ve Enbâü'z-Zemân*, I-VIII, Thk.: İhsan Abbas, Darü's-Sekafe, Beyrut 1388/1968.
- İbnu'l-İmâd ed-Dimeşkî, Abdü'l-Hayy b. Ahmed el-Akrî (1089/1678), *Şezeratü'z-Zehab fî Ahbar-i men Zeheb*, I-IV, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut (t.y.).

- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer (774/1373), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, I-XIV, Mektebetü'l-Maarif, Beyrut (t.y.).
- İbnu'n-Nedîm, Muhammed b. İshak (385/995), *el-Fihrist*, Darü'l-Ma'rife, Beyrut 1398/1978.
- İbn Tağrıberdî, Cemalü'd-Din Ebu'l-Mahasin Yusuf el-Atabekî (874/1470), *en-Nücumu'z-Zahire fî Müluk-i Mısr ve'l-Kahire*, I-XVI, el-Müessesetü'l-Mısrıyyetü'l-Amme, Mısır (t.y.).
- İsferâyinî, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabsîr fî'd-Dîn*, Thk.: Kemal Yusuf el-Hût, 1. Baskı, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1403/1983.
- Kafâfî, Muhammed, "Ebu Said Muhammed b. Said al-Azdî al-Kalhafî'ye Göre Hâricîliğin Doğuşu", Trc.: Ethem Ruhi Fığlalı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII, Ankara 1972.
- Kahhale, Ömer Rıza, *Mu'cemü Kabaili'l-Arab*, 2. Baskı, (I-V) Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1402/1982.
- Kindermann, H., "*Taglib*", M.E.B. İslam Ansiklopedisi, 2. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, XI, 620-626, İstanbul 1979.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "*Mudar*", T.D.V.İ.A., XXX, 358-359, İstanbul 2005.
- el-Makdisî, Mutahhar b. Tahir (387/997), *el-Bed'ü ve't-Tarih*, Mektebetü's-Sakafeti'd-Diniyye, Kahire (t.y.).
- es-Sabiî, Nasr b. Süleyman b. Said, *el-Havâric ve'l-Hakikâtü'l-Ğaibe*, 1. Baskı, Ürdün 1420/1999.
- Schleifer, J., "*Bekîr*", M.E.B. İslam Ansiklopedisi, 5. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, II, 454-458, İstanbul 1979
- Söylemez, Mahfuz, *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*, I. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.
- Şehristânî, İmam Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihâl*, I-II, Thk.: Muhammed Fehmi Muhammed, 2. Baskı, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1413/1992.
- Şeşen, Ramazan, "*Cezîre*", T.D.V.İ.A., VII, 509-511, İstanbul 1997.
- et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, I-V, 1. Baskı, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987.
- Vaglieri, Laura Veccia, "Ali-Muaviye Mücadelesi ve Hâricî Ayrılmasının İbâdî Kaynakların Işığında İncelenmesi", Trc.: Ethem Ruhi Fığlalı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIX, Ankara 1973.
- Vida, G. Levi Della, "*Sufriyye*", M.E.B. İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, X, 782-784, İstanbul 1966.
- Watt, W. Montgomery, "The Significance of Kharijism Under the 'Abbasids", *Early İslam*, Oxford 1990.
- İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Trc.: Ethem Ruhi Fığlalı, 1. Baskı, Umran Yayınları, Ankara 1981.
- Williams, John Alden, "*Kharijis*" *Encyclopedia of Religion*, VIII, 288-289. New York 1987
- el-Ya'kubî, Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Ca'fer el-Abbāsî (284/897), *Târîhu'l-Ya'kubî*, I-II, Dar-ı Sadr, Beyrut (t.y.).
- Yınanç, Mükrimin H., "*Diyarbakir*", M.E.B. İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, III, 606-611, İstanbul 1966.
- ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (748/1348), *Siyer-u*

A'lami'n-Nübelâ, I-XXIII, Thk.: Şuayb el-Arnavut vd., 9. Baskı,
Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1413/1993.
ez-Ziriklî, Hayrüddin, *el-A'lam Kamûs ve Teracîm*, I-VIII, Darü'l-İlm lil-Malayin, 11.
Baskı, Beyrut 1415/1995.
Zorlu, Cem, *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, Ankara Okulu Yayınları,
Ankara 2001.

